

PURNAPRAJNA DARSHANA

OR

THE BRAMHA SUTRAS OF VYASA

WITH THE COMMENTARY

OF

ANANDA TIRTHA

EDITED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College,

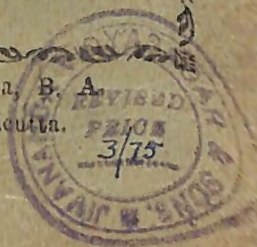
CALCUTTA ;

SECOND EDITION.

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS,

1883

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि सुद्धितसंस्कृतपुस्तकानि

१ आणवोव व्याकरणम् .	१०	१० १० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
२ धातुपाठः	२	११ भाषिनीविलास सटीक	१
३ शब्दकोष महानिधिः	१०	१२ हितोपदेश सटीक	१
४ विज्ञानकौमुदी सरला सहिता	११	१३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित	१
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	१	१४ ब्रह्मविवाहवाद	१०
६ वृत्तादानादिप्रवृत्तिः (वङ्गाक्षरैः)	४	१५ दशकुमारचरित सटीक	१०
७ मयात्राज्ञादि प्रवृत्तिः	१	१६ परिभाषेन्दुशेखर	१०
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	१७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	१
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१	१८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
१० ऊन्दोमञ्जरी तथा उत्तरत्नाकर		१९ उष्णादिस्मृत सटीक	२
सटीक	११	२० मेदिनीकोष	१
११ वेणीसंहार नाटक सटीक	१	२१ पञ्चतन्त्रम्	२॥
१२ सुत्रराक्षस नाटक सटीक	१०	२२ विद्वत्कोटप्ररङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	४
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥	२३ माधवचम्पू	१०
१४ सालविकाग्निमित्र सटीक	१॥	२४ तर्कसंग्रह	॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	२५ प्रसन्नराघव नाटक	१
१६ सहावीरचरितनाटक	११	२६ विवेकचूडामणि	१०
१७ साङ्ख्यतन्त्रकौमुदी सटीक	२	२७ काव्यसंग्रह (चम्पूकाव्य)	५
१८ शैशकराजभूषणसार	॥	२८ लिङ्गानुशासन सटीक	१
१९ लीलावती	॥	२९ ऋतुसंहार सटीक	१०
२० वीजगणित	१	३० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
२१ शिशुपालवध सटीक (साध)	४	३१ वसन्ततिलक भाष्य	१ =
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	३२ गायत्री व्याख्या	१०
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	३३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	३४ भोजप्रवन्त	॥०
२५ व्यटकम्पाग्निनीयम्	॥	३५ नलोदय सटीक	१०
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१२०	३६ ईश केन कठ प्रश्न खण्ड	
२७ कादम्बरि सटीक	४	माखण्डक्य (सटीक सभाष्य)	५
२८ राजप्रशस्ति	१०	३७ खान्दोय सटीक सभाष्य	५
२९ अतुमानचिन्तामणि तथा		३८ तैत्तिरीय सूत्रस्य श्रुतावतर	
कतुमानदीपति	४	(उपनिषद्) सभाष्य सटीक	२

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्-

पूज्यपादविरचितभाष्यसमेतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितम् ।

इ' १८८२ ।

1. 1775

1775

1775

1775

1775

1775

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

ओं । अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । ओं ॥ १ ॥

नारायणं गुणैः सर्वैरुपेतं दोषवर्जितम् ।

ज्ञेयं गम्यं गुरुं चापि नत्वा सूत्रार्थं उच्यते ।

द्वापरे सर्वत्र ज्ञान आकुलीभूते तन्निर्णयाय ब्रह्मरुद्रे-
न्द्रादिभिरर्थिते भगवान्नारायणः व्यासरूपेणावततार ।
अथेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छूनां तद्योगमविजानतां तज्-
ज्ञापनार्थं वेदमुत्सन्नं व्यञ्जयञ्चतुर्धा व्यभजत्, चतुर्विंश-
तिधा एकशतधा सहस्रधा द्वादशधा च । एवं तदर्थं निर्ण-
याय ब्रह्मसूत्राणि चकार । तच्चीत्तं स्कान्दे —

‘नारायणादिनिष्पन्नं ज्ञानं क्षतयुगे स्थितम् । किञ्चि-
त्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरे स्थितम् । शौतमस्य ऋषेः
शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते । सङ्कीर्ण-बुद्धयो देवा ब्रह्म-
रुद्रपुरःसराः । शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम् ।
तैर्विज्ञापितकार्यसु भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतीर्णा
महायोगी सत्यवत्सं पराशरात् । उत्सन्नान् भगवान्

वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् । चतुर्धा व्यभजतांश्च चतुर्विंश-
 तिधा पुनः । शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ।
 कृष्णो द्वादशधाचैव पुनस्तस्यार्थवित्तये । चकार
 ब्रह्मसूत्राणि तेषां सूत्रत्वमञ्जसा । अल्पाक्षरमसन्दिग्धं
 सारवद्विषयतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं सूत्रविदो
 विदुः । निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
 यथा व्यासत्वमेकस्य कृष्णस्यान्यविशेषणात् । सवि-
 शेषणसूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य निर्वि-
 शेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः । इति वेदविदः प्राहुः शब्द-
 तन्वार्थवेदिनः । सूत्रेषु येषु सर्वेषु निर्णयः समुदीरितः ।
 शब्दजातस्य सर्वस्य यत्प्रमाणञ्च निर्णयः । एवंविधानि
 सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः । ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनु-
 ष्यपितृपक्षिषु । ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् क्रीडते पुरुषो-
 त्तमः ।— इत्यादि ।

‘अथ’-शब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च । ‘अतः’
 शब्दो हेत्वर्थः । उक्ताञ्च गारुडे

‘अथातः’ शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।
 प्रारभन्ते नियत्यैव तत् किमत्र नियामकम् । कथार्थसु
 तयोर्विद्वन् ! कथमुत्तमता तयोः । एतदाख्याहि मे
 ब्रह्मन् ! यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः । एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा
 श्रोवाच सत्तमः । आनन्तर्योऽधिकारस्य मङ्गलार्थे तथैव
 च । अथ शब्दत्त्वतः शब्दो हेत्वर्थे समुदीरितः । परस्य
 ब्रह्मणो विष्णोः प्रसादादिति वा भवेत् । स हि सर्वमनो-
 वृत्तिप्रेरकः समुदीरितः । सिद्धयोः परमाद्विष्णोः प्रसन्नं

ही विनिःसृती । ओङ्कारश्चाथशब्दश्च तस्मात् प्राथमिकी क्रमात् । तदेतत्वं वदंश्चापि तृतीयोऽत उदाहृतः । अकारः सर्ववागात्मा परब्रह्माभिधायकः । तथा प्राणात्मकी त्रियो व्याप्तिस्थितिविधायकः । अतश्च पूर्वमुच्चार्याः सर्व एते सतां मताः । अथातःशब्दयोरेवं वीर्यमाज्ञाय तत्त्वतः । सूत्रेषु तु महाप्राज्ञास्तावेवादी प्रयुज्यते — इति । अधिकारस्वीकृती भार्गवतन्त्रे —

‘मन्दमध्योत्तमत्वेन त्रिविधा ह्यधिकारिणः । तत्र मन्दो मनुष्येषु य उत्तम गुणा मताः । मध्यमास्त्वृषिग-
न्धर्वा देवास्तत्रोत्तमा मताः । इति जातिकृती भेदस्तथा-
ऽन्यो गुणपूर्वकः । भक्तिमान् परमे विष्णो यस्त्वध्ययनवा-
चरः । अधमः शमसंयुक्तो मध्यमस्तमुदाहृतः । आब्रह्म-
स्तन्मपर्थ्यन्तमसारश्चाप्यनित्यकम् । विज्ञाय जातवैराग्यो
विष्णुपादैकसंश्रयः । स उत्तमोऽधिकारी स्यात् संन्यस्ता-
खिलकर्मवान् ।’ — इति ।

‘अध्ययनमात्रवती नाविशेषादिति चोपरि’ — ‘शान्ती-
दान्तोपरतस्तित्तुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत्’
‘परोक्ष्य लोकान् कश्चिच्चितान् ब्राह्मणी निर्वेदमायात्’ —
‘नास्त्यक्ततः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवान्निगच्छेत्’ —
‘समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्’ — ‘यमेवैष वृणुते तेन
लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्’ — ‘यस्य देवे परा
भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्था प्रकाशन्ते
महात्मनः ।’ — इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । व्याससंहितायाञ्च —

‘अन्यजा अपि ये भक्ता नामज्ञानाधिकारिणः ।

स्त्रीशूद्रद्विजवभूनां तन्त्रज्ञानेऽधिकारिताः । एकदेशे
 श्रोक्ते तु न तु ग्रन्थपुरःसरे । तैवर्णिकानां वेदीक्ते सम्य-
 ग्भक्तिमतां हरी । आहुरप्युत्तमस्त्रीणामधिकारन्तु वैदिके ।
 यद्योर्वशी यमी चैव शयायाश्च तयापरा' - इति । यतो
 नारायणप्रसादमृते न मोक्षः - न च ज्ञानं विनात्यर्थप्र-
 सादः - अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ॥

‘यत्रानवसरोऽन्यत्र पदं तत्र प्रतिष्ठितम् । वाक्यञ्चेति
 सतां नीतिः सावकाशे न तद्वेत्’ इति बृहत्संहिताम् ।

‘तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते
 अयनाय ।’ - ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम
 प्रियः’ - ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ - ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
 श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ - इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ।

‘कर्म्मणा त्वधमः प्रोक्तः प्रसादः श्रवणादिभिः । मध्यमी
 ज्ञानसम्पत्त्या प्रसादस्तूत्तमोत्तमः । प्रसादात्त्वधमाद्विशोः
 स्वर्गलोकः प्रकीर्त्तितः । मध्यमाज्जनलोकः कर्त्तव्यस्त्वेव
 मुक्तिदः । श्रवणं मननञ्चैव ध्यानं भक्तिस्तथैव च । साधनं
 ज्ञानसम्पत्तौ प्रधानं नान्यदिष्यते । न चैतानि विना
 कश्चिज्ज्ञानमाप कुतश्चन’ इति नारदीये ॥ ‘ब्रह्म’ शब्दस्य
 विष्णावेव -

‘यमन्तःसमुद्रे कवयो वपन्ति तदक्षरे परमे प्रजाः ।
 यतः प्रसूता जगतः प्रसूतो प्रसूतो येन सर्वान् विससर्ज
 भूम्याम्’ इति चोक्ता, - ‘तदेव ओं तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म
 परमं कवीनाम्’ इति श्रुतिः । तन्नो विष्णुरितिवचनाद्विष्णु-
 देव हि तत्रोच्यते, न चैतरस्य शब्दात् प्राप्तिः ।

‘नामानि विश्वानि न सन्ति लोके यदाविरासीद-
नृतस्य सर्वम् । नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं
परममुदाहरन्ति’ इति भासवेयश्रुतिः ।

‘यो देवानां नामधा एक एव तं संप्रश्नं भुवनानि
यन्तीत्येव शब्दान्नान्येषां सर्वनामता ।’ ‘अजस्य नाभाव-
ध्येकमर्पितं यस्मिन् विश्वानि भुवनानि तत्सुरिति’
विष्णोर्हि लिङ्गम् । न च प्रसिद्धार्थं विनान्योऽर्थो युज्यते
अजस्य नाभाविति ।

‘यस्यानामेरभूत् श्रुतिः पुष्करं लोकसारम् । तस्मै नमो-
व्यस्तसमस्तविश्वविभूतये जगद्धात्रे विष्णवे लोककर्त्रे’
इति स्कान्दे ।

‘परो दिवा परत्र मा पृथिव्येति’ समाख्या श्रुती —
‘यं कामयेतं तमुग्रं कृणोमि’ — ‘तं ब्रह्माणं तमृषिं तं
सुमेधामित्युक्त्वा मम योनिरस्यन्तः समुद्रः’ — इत्याह ।
‘उग्रा रुद्रः समुद्रेऽन्तर्नारायणः प्रसिद्धत्वात् सूचितत्वाच्चा-
स्यर्थस्य — नचाविरोधे प्रसिद्धः परित्यज्यते — उक्तन्यायेन च
श्रुतय एतमेव वदन्ति ।’

‘वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते
च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते’ — इति श्रीहरिवंशेषु ।

नचेतरग्रन्थैर्विरोधः — ‘एष सोऽहं सृजाम्याश्रयो जनान्
मोहयिष्यति । त्वञ्च रुद्रो महाबलहो ! मोहशास्त्राणि
कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ! ।
प्रकाशं कुरु वात्मानमप्रकाशञ्च मा कुरु’ — इति वाराह-
वचनात् ।

ओं । जन्माद्यस्य यतः इति । ओं ॥ २ ॥

शैवे च स्कान्दे । ‘श्वपचादपकष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः । तदैवाच्युतयान्येव यदैव त्वं पराङ्मुखः’ इति ।

ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्त्ते—‘नाहं न च शिवोऽन्ये च तच्छक्त्यैकाग्रभागिनः । बालः क्रीडनकैर्यद्वत् क्रीडतेऽस्माभिरच्युतः’—इति । न च वैष्णवेषु तथा तच्चैष मोहमित्युक्तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो लक्षणमाह—जन्मेति । सृष्टिस्थिति संहार-नियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षाः यतः । ‘उत्पत्तिस्थिति-संहारा नियतिज्ञानमाकृतिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषाद्यस्मात् स हरिरकारादिति’ स्कान्दे । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति’—‘य उन्निधात्तु पृथिवीमुतद्यामेको दधार भुवनानि विश्वा चतुर्भिः साकं नवतिश्च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीवियत्परो मातया तन्नावृधाना न ते महित्वमश्रुवन्ति, न ते विष्णो जायमानो न जातो देवमहिम्ना परमं तमाय ।’—‘यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वेत्यादि च ।’ अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीयाः ।

‘नावेदविक्रानुते तं ब्रह्मन्तं सर्वानुभूतमात्मानं सम्परा ये औपनिषदं पुरुषम्’—इत्यादिश्रुतिभ्यः, न चानुमानस्य नियतप्रामाण्यम् ।

‘श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुतचित् । निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च । श्रुतिस्मृतिसहायं यत्

ओं । शास्त्रयोनित्वात् इति । ओं ॥ ३ ॥

ओं । तत्तु समन्वयात् । ओं ॥ ४ ॥

प्रमाणान्तरमुत्तमम् । प्रमाणपदवीं गच्छन्नात्र कार्या विचारणा । पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽत्रार्योऽभिमतो भवेत् । इत्याद्यमूहनं तर्कः शुष्कतर्कन्तु वर्जयेत्-इत्यादि कौर्मे । शक्यत्वाच्चानुमानानां सर्वत्र अप्रामाण्यम् -

‘सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमन्तु विनानुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनागममुदीक्षितुम्’-इति वाराहे । ‘रेतो धातुश्च कलिका धृतधूमादिवासनम् । जातिस्मृतिरयस्कान्तः सूर्यकान्तोऽब्युमुक् क्षणम् । प्रेत्य भूताप्ययश्चैव देवताभ्युपयाचनम् । सृते कर्मानिवृत्तिश्च प्रमाणमिति निश्चयः’ इति मोक्षधर्मवचनान्न नास्तिक्यवादी युज्यते - दर्शनाच्च तप आदिफलस्य ॥ २ ॥

‘ऋग्यजुःसामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूल-
रामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते । यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रम् प्रकीर्तितम् । अतोऽन्यग्रन्यविस्तारी नैव शास्त्रं कुर्वन् तत्’ इति स्कान्दे । ‘सांख्यं योगः पाशुपतं वेदा-
रण्यकमेव च’ इत्यारभ्य वेदपञ्चरात्रयोरैक्याभिप्रायेण पञ्च-
रात्रस्यैव प्रामाण्यमुक्तमितरेषां भिन्नमतत्वं प्रदर्श्य मोक्ष-
धर्मेष्वपि, शास्त्रं योनिः प्रमाणमस्येति-‘शास्त्रयोनिः’
अज्ञानां प्रतीयमानमपि नेतरेषां शास्त्रयोनित्वम् ।
कुतः ? ॥ ३ ॥

अन्वय उपपत्त्यादिलिङ्गम्, उक्तञ्च बृहत्संहितायाम् -

ओं । ईक्षतेर्नाशब्दम् । ओं ॥ ५ ॥

‘उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादीप-
क्षती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये’-इति । उपक्रमादितात्पर्य-
लिङ्गैः सम्यक् निरूप्यमाणे तदेव शास्त्रगम्यम् ।

‘मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्पेऽपोहते ह्यहम् ।
इत्यस्या हृदयं साक्षान्नाथो मद्देह कथन’-इति भागवते ॥४॥

ननु ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
अशब्दमस्पर्शमरूपमथयं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत्-
‘अवचनेनैव प्रोवाच’-‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते’
‘यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्’ इत्यादिभिः न
तच्छब्दगोचरम् ? नेत्याह । ‘स एतस्माज्जीवधानात्
परात्परं पुरि शयं पुरुषमीक्षते’-‘आत्मन्येवात्मनात्मानं पश्येत्’
-‘विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत’ इत्यादिवचनैरीक्षणीयत्वात्वाच्यमेव ।

‘औपनिषदत्वान्नावचनेनेक्षणम्’-‘सर्वे वेदा यत् पद-
माप्नुवन्ति तस्मांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । वेदैश्च सर्वै-
रहमेव वेदोऽविद्वान्ब्रह्मदेविदेव चाहम्’ इत्यादिश्रुति-
स्मृतिभ्यश्च ।

अवाच्यत्वादिकं त्वप्रसिद्धत्वात्-‘न तदीदृगिति ज्ञेयं न
वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति मेरीरूपं विष-
यित इतिवत् । अप्रसिद्धेरेवाच्यं तद्वाच्यं सर्वांगमोक्तिः ।
अतर्क्यातर्क्यमज्ञेयं ज्ञेयमेव परं स्मृतम्’ इति गारुडि ॥ न
चाशब्दत्वमिति प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

ओं । गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । ओं ॥ ७ ॥

न च गौण आत्मा दृश्यो वाच्यश्च, न निर्गुण इति युक्तः — आत्मशब्दात् । ‘यो गुणैः सर्वतो हीनो यश्च दोष-
विवर्जितः । हेयोपादेयरहितः स आत्मैत्यभिधीयते ।
एतदन्यस्वभावो यः स नास्मिन्नेति सतां मतम् । अनात्मन्यात्म-
शब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते’ इति वामनै ।

हे वा च ब्रह्मणो रूपे आत्मा चैवानात्मा च, तत्र य
आत्मा सः नित्यः शुद्धः केवलो निर्गुणश्चाथ ह योऽनीदृशः
स ऽनास्मिन्नेति तवल्कार-ब्रह्मणम् । न च मुख्ये सत्यमुख्यं
युज्यते ॥ ६ ॥

न हि गौणात्मनिष्ठस्य मोक्षः, यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्धो
आत्मा तस्मिन् सन्देहे गहने प्रविष्टः स विश्वकृत् स हि
सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एवेत्यात्मनिष्ठस्य मोक्ष
उपदिश्यते — ‘अयमात्मा ब्रह्म’ ।

‘ब्रह्मेति परमास्मिन्नेति भगवानिति शब्दप्रति । दत्तं
दुर्वाससं सोममात्मैश्वर्यब्रह्मसम्भवान् । चेतनस्तु द्विधा प्रोक्तो
जीव आस्मिन्नेति च प्रभो । जीवा ब्रह्मादयः प्रोक्तो आत्मैकस्तु
जनार्दनः । इतरेष्वामशब्दस्तु सोपचारः प्रयुज्यते । तस्या-
त्मनो निर्गुणस्य ज्ञानात्मोक्तः उदाहृतः । सगुणास्त्वपरि-
प्रोक्तास्तज्ज्ञानान्नैव मुच्यते । परो हि पुरुषो विष्णुस्तस्मा-
त्प्रोक्तस्ततः स्मृतः’ — इति पाद्मे ॥ ७ ॥

ओं । हेयत्वावचनाच्च । ॥ ८ ॥

ओं । स्वाप्ययात् । ओं ॥ ९ ॥

ओं । गतिसामान्यात् । ओं ॥ १० ॥

ओं । श्रुतत्वाच्च । ओं ॥ ११ ॥

ओं । आनन्दमयोऽभ्यासात् । ओं ॥ १२ ॥

‘तमेवैकं जानय आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथा सृ-
त्यैष सेतुः’ इत्यन्येषां हेयत्ववचनान्न गौण आत्मा ॥ ८ ॥

‘पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदचते । पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमैवावशिष्यते’ — ‘स आत्मना आत्मानमुद्धृत्वा-
त्मन्येव विलापयत्यथा आत्मैव भवति’ — स देवो बहुधा भूत्वा
निर्गुणः पुरुषोत्तमः । एकीभूय पुनः श्रुते निर्दोषो हरि-
रादिकृत्’ — इति स्वैव स्वस्मिन्नप्ययवचनात् । न हि गौण
आत्मनिर्दोषस्य लयः । न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यते ॥ ८ ॥

‘सर्वे वेदा युक्तयः सुप्रमाणा ब्राह्मज्ञानं परमं त्विकमेव
प्रकाशयन्ते न विरोधः कुतश्चिद्देवेषु सर्वेषु तथेतिहास
इति पैङ्गिश्रुतेर्गतिज्ञानस्य साम्यमेव ॥ १० ॥

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवली
निर्गुणश्चेति । न ह्यशब्दः श्रूयते नचाप्रसिद्धं कल्पयाम्
सर्वशब्दा वाच्यस्य लक्षणा युक्तेः ॥ ११ ॥

‘तमेव समन्वयं प्रकटयत्यानन्दमयोऽभ्यासादित्यादिना

श्रीं । विकाराशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । श्रीं ॥ १३ ॥

समस्तेनाध्यायेन प्रायेणाभिप्रायेणान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां
परमात्मनि समन्वयः प्रदर्श्यतेऽस्मिन् पादे, नान्यथा तद-
दृष्टेः । ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युक्तं तच्च 'ब्रह्म पुच्छ' प्रतिष्ठे-
त्यानन्दमयावयरूपं प्रतीयते न ह्यवयविनं विनावयवमा-
त्रस्य ज्ञेयतेत्यत आह - आनन्देति । आनन्दमयो ब्रह्मा-
दिप्रकृतिर्विशुर्वा, ब्रह्मशब्दादिरण्यगर्भस्य प्राप्तिः, शता-
नन्दनाम्ना च अप्रोक्तत्वाच्च रुद्रस्य । एवमन्येषामपि ।
'मम योनिर्महद् ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दाद्बहुभावाच्च प्रकृतेः ब्रह्म
वृहज्जातिजीवकमलासनशब्दराशिष्विति ब्रह्मशब्दादेव सर्व-
जीवानां अन्नमयत्वादेश्च तथापि न ते आनन्दमय
शब्देनोच्यन्ते, किन्तु विशुरेव 'तदेव ब्रह्म परम' कवीनाम्'
एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते -

'ब्रह्मशब्दः परे विष्णौ नान्यत्र कचिदिष्यते । असम्पूर्णाः
परे सस्मादुपचारेण वा भवेत् । ब्रह्मेति परमात्मेति भग-
वानिति शब्दयते । वासुदेवात्मकं ब्रह्म भूलमन्त्रेण वा
यतिः ।' - इत्यादिषु तस्मिन्नेव प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्या-
सात् ॥ १२ ॥

विकारात्मकत्वात्तदभिमानित्वाच्च युज्यते प्रकृत्यादीनां
मयट् शब्दः न तु परमात्मनः - इति माभूत् प्रचुरानन्दत्वा-
द्यानन्दमयः न तु तद्विकारत्वात् अन्नादीनाञ्च प्राचुर्यमेव
अयतेऽस्ति चेति व्याख्यानात् तत्प्राचुर्यञ्च युज्यते, उपजी-
व्यत्वमेवायत्वं स वा एष इत्यस्य प्रारम्भात् येऽत्र ब्रह्मो-

ओं । तद्धेतुव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १४ ॥

ओं मान्त्रवर्णिकमेव च गौयते । ओं ॥ १५ ॥

पासत इत्यादि ब्रह्मशब्दाद् बहुरूपत्वाच्च न विकारत्वमविरो-
धश्च न च पृथक् कल्पना युक्ता स्वरूपञ्च युज्यते, प्रचुर-
प्रकाशो रविरितिवत् ॥ १३ ॥

‘को ह्येवान्यात् कः प्राण्यादेष आकाश आनन्दो
न स्यात्’ इति ॥ १४ ॥

ब्रह्म-विदाप्नोति परमिति सूचयित्वा ‘सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मेति मन्त्रवर्णे लक्षितमेव ब्रह्म-शब्दानुसन्धाना-
द्वीयते ।’ न चावयवत्व-विरोधः ‘स शिरः स दक्षिणः
पक्षः स उत्तरः पक्षः स आत्मा स पुच्छमिति तस्यैवावयव-
त्वोक्तेश्चतुर्वेदशिखायाम् ।

‘शिरो नारायणः पक्षो दक्षिणः सध्यैव च । प्रद्युम्न-
श्चानिरुद्धश्च सन्दोहो वासुदेवकः । नारायणोऽथ सन्दोहो
वासुदेवः शिरोऽपि वा । पुच्छं सङ्कर्षणः प्रोक्त एक एव तु
पञ्चधा । अङ्गाङ्गित्वेन भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः ।
ऐश्वर्यान्न विरोधश्च चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने । अतर्क्ये’
कुत हि स्तर्कं स्वप्नमेये कुतः प्रमेति ब्रह्म संहिता-
याम् ।

‘रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दो भवति’ इति
रस शब्देन विशेषणात्तत् सारभूतं चिन्मात्रमेवोच्यते ।
इदमिति च दृश्यमानसन्निहितत्वात् । ‘अनन्योऽप्यन्य

ओं । नेतरोऽनुपपत्तेः । ओं ॥ १६ ॥

ओं । भेदव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १७ ॥

शब्देन तथैको बहुरूपवान् । प्रीच्यते भगवान् विष्णुरैश्वर्यात् पुरुषोत्तमः' इति ब्रह्माण्डे ॥ १५ ॥

न चोक्तप्राप्त्याविरिञ्चादिरुच्यते । न ह्यन्यज्ञाना-
मोक्ष उपपद्यते । 'तमेव विद्वान् मृत इह भवति नान्यः
पन्था विद्यते अयनाय' इति ह्युक्तम् ॥ १६ ॥

'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः
'अदृश्योऽनात्मोऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं
गतो भवति स यश्चायं पुरुषः,' इत्यादि भेदेन
व्यपदेशात् । न च 'तत् त्वमसि'- 'अहं ब्रह्मास्मीत्यादि-
श्रुतिविरोधः, 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति तच्छब्द-
वाच्योक्तिः । 'इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्-
स्थाननिरोधसम्भवाः । असर्वः सर्व इत्यपि विद्यात्मनि
भिदाबोधो भेददृष्टाभिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वात्मैव
सन्नानात्मैव प्रत्यङ्पराडिवैक ईयते बहुषेयते स पुरुषः स
ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाभिधीयते ।

'एषोऽहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः । नैतदि-
च्छन्ति पुरुषमेकं कुरु कुलोदह' इत्यादिश्च । उक्ता च प्राप्तिः
ब्रह्मैव, सन्नित्यपि जीव एव, ब्रह्मशब्दः उपपद्यते च विरोधे,
प्रमादात्मकत्वाद्बन्धनस्य विमुक्तात्वं च युज्यते 'सुक्तिर्हि
त्वन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः' इति भागवते ॥ १७ ॥

ओं । कामाच्च नानुमानापेक्षा । ओं ॥ १८ ॥

ओं । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । ओं ॥ १९ ॥

ओं । अन्तस्तद्वर्णोपदेशात् । ओं ॥ २० ॥

न तत्तदनुमानविरोधः यथाकामं ह्यनुमातुं शक्यते
अतो न तत्त्वे पृथगनुमानमपेक्षते । उक्तञ्च स्कान्दे - 'यथा
कामानुमा यस्मात्तस्मात् सानपगाश्रुतेः । पूर्वापराविरो-
धाय चेप्यते नान्यथा क्वचित्' इति 'नैषा तर्केण मति-
रापनीयेति' च ॥ १८ ॥

अस्य जीवस्य युक्तिसमुच्चये च शब्दः । 'सोऽश्रुते सर्वान्
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता । अनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' इत्यादि ॥ १९ ॥

'अदृश्येऽनात्म्य इत्युक्तं तच्चादृश्यत्वमन्तःप्रविष्टं कर्तार-
भितमन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तं सदैव सन्तं न विजानन्ति
देवा इत्यन्तस्थस्य कस्यचिदुच्यते । स चेन्नेरा राजा सप्त युज-
न्तीत्यादिभिरन्यः प्रतीयते, तस्मात् स एवानन्दमय इति
न मन्तव्यम् । अन्तःश्रूयमाणो विष्णुरेव, 'अन्तःसमुद्रे
मनसा चरन्तं ब्रह्मान्वविन्दद् दश होतार मणसमुद्रेऽन्तः
कवयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः । यस्या-
ण्डकोषं शुभमाहुः' इत्यादितद्वर्णोपदेशात् । स हि
क्षीरसमुद्रशायी, तस्य च वीर्यमण्डकोषः - 'सोऽभिध्याय
मरीरात् स्वात् सिञ्चन्नुर्विविधाः प्रजाः । अप एव सस-
ज्जीदौ तासु वीर्यमवाहजत् । तदण्डमभवद्भैमं सहस्राणु-

ओं । भेद-व्यपदेशाच्चान्यः । ओं ॥ २१ ॥

ओं । आकाशस्तल्लिङ्गात् । ओं ॥ २२ ॥

समप्रभम् । यस्मिन् यज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः । इति व्यास-स्मृतेः । 'अहं तत्तेजो रश्मीन् नारायणं पुरुषं जातमग्रतः । पुरुषात् प्रकृतिर्जगदण्डम्' इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २० ॥

'इन्द्रस्यात्मा निहितः पञ्च होता वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । अन्तरादित्येन मनसा चरन्तं देवानां हृदयं ब्रह्मान्वविन्दत्' इत्यादिभेदव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

'को ह्यिवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्याकाशस्यानन्दमयत्वे हेतुरुक्तः, न तु विष्णोरिति न मन्तव्यम् । यतः 'अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति हो वा चेत्यत्र भूताकाशस्य प्राप्तिः, न चासौ युज्यते, 'किन्तु विष्णुरेव स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः' इत्यादि तल्लिङ्गात् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रोवोचं यः पार्थिवानि निर्म्ममे रजांसि परो मातया तन्वा वृधानेत्यादिना तस्यैव हि तल्लिङ्गम् । अनन्तो भगवान् ब्रह्म आनन्देत्यादिभिः पदैः प्रोच्यते विष्णुरेवैकः परेषामुपचारतः' इति ब्राह्मे । 'नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति' चोक्तं बहुधैव, 'स पुरुषः स ईश्वरः स ब्रह्म सर्वान्तर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्ना-ऽभिधीयते ॥ २२ ॥

ओं । अत एव प्राणः । ओं ॥ २३ ॥

ओं । ज्योतिश्चरणाभिधानात् । ओं ॥ २४ ॥

ओं । छन्दोभिधानान्तेति चेन्न तथा चेतो-
ऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् । ओं ॥ २५ ॥

‘तच्च त्वं प्राणोऽभवः महान् भोगः प्रजापतेः भुजः
करिष्यमाणः यदेवान् प्राणयो न वेति महाभोगशब्देन
परमानन्दत्वं प्राणस्योक्तं, स च प्राणः प्रसिद्धो वायुरित्या-
पतति । न चैवं यतो विष्णुरेव प्राणः अत एव ‘अथ ते
लक्ष्मीश्च पत्न्या वहो रात्रे पार्श्वे इत्यादि तस्मिन्नादेव ॥ २३ ॥

‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्युक्तं तच्च गुहानिहितं
वि मे कर्णायत वि चक्षुर्वो इदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत्
वि मे मनश्चरति दूर आवीः किंस्त्रिदश्यामि किमुनूमनिष्य
इति ज्योतिरुक्तं तज्ज्योतिरग्निसूक्तत्वात् प्रसिद्धश्चाग्नि-
रेवेति प्राप्तम्, अत आह — विष्णुरेव ज्योतिः कर्णादीनां
विवरणाभिधानात् स हि परो मानया तन्वा वृधानेत्या-
दिना कर्णादिविदूरः ॥ २४ ॥

अथ ‘यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्युक्तस्य
ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्या समारम्भः
कृतः, तस्मान्न विष्णुरिति चेत् — न तथा चेतोऽर्पणार्थं हि
विनिगद्यते अग्निगायत्र्यादिष्वन्वयार्थरूपोऽसाविति चेतो-
ऽर्पणार्थं हि निगद्यते । तथाहि — दर्शनं गायति चेत्यादि

ओं । भूतादि-पाद-व्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ।

ओं ॥ २६ ॥

ओं । उपदेश-भेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि-
रोधात् । ओं ॥ २७ ॥

ओं । प्राणस्तथानुगमात् । ओं ॥ २८ ॥

सर्वच्छन्दोऽभिधो ह्येष सर्ववेदाभिधो ह्यसौ सर्वलोका-
भिधो ह्येष तेषां तदुपचारत' इति वामने ॥ २५ ॥

‘एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य
विष्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति । ‘सुवर्णकोषं
रजसा परीवृतं देवानां वसुधा नीविराजं अमृतस्य पूर्णा-
न्तामुपकलां विचक्षते । पादं षच्ची रुर्णकिलाविविस्स इति
श्रुतेः । ‘तस्मिन् काले महाराजो राम इत्यभिधीयते ।
तथापि पौरुषे सूक्ते विष्णुरेवाभिधीयते’ इति च स्तान्दे ॥ २६ ॥

‘त्रिपादस्यामृतं दिवीति पूर्वोपदेशः, ‘परोदिव-इति
पञ्चम्यन्तः पश्चिमः । तस्मान्नैकं वस्त्वचोच्यते इति चेत् - न
त्रिसप्तलोकापेक्षयोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

‘प्राणी विष्णुः’ इत्युक्तं तत्र ‘ता शीर्षं श्रियः श्रिताश्च
ह्यः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण’ इत्यत्र प्राणस्य विष्णुत्वं न
विद्यते, इन्द्रियैः सहाविधानादित्यत आह ‘तं देवाः
प्राणयन्तः स एषोऽशुः स एष प्राणः प्राणा ऋच इत्येव
विद्यात् तदयं प्राणोऽधितिष्ठतीत्याद्यनुगमादत्रापि प्राणी

ओं । न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-सम्ब-
न्धभूमाह्यस्मिन् । ओं ॥ २६ ॥

ओं । शास्त्र-दृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत् ।
ओं ॥ ३० ॥

ओं । जीव-मुख्य-प्राणलिङ्गान्तेति चेन्नोपास-

विष्णुरेव । 'विष्णुमेवानन्दयन्देवा विष्णुं भूतिमुपासते ।
स एव सर्ववेदोक्तस्तद्रथो देह उच्यते'-इति स्कान्दे ॥ २८ ॥

ब्रह्मशब्दानुगमाच्च । 'प्राणो वा अहमस्पृश' इति पाञ्चे
वक्तुरात्मोपदेशादिन्द्र एवेति चेत्-न, 'प्राणस्त्वं प्राणः
सर्वाणि भूतानि' इतिवदध्यात्मसम्बन्धो ह्यत्र विद्यते ॥ २९ ॥

शास्त्रमन्तर्यामी 'संविच्छास्त्रं परं पदम्' इति हि
भागवते । 'तत्तन्नान्नीच्यते विष्णुः सर्वं शास्त्रस्य हेतुतः । न
क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तस्मृते पुरुषोत्तमम्' इति च पाञ्चे ॥ ३० ॥

'अहं मगुरभव' सूर्यश्चेत्यादिवत् । तावन्ति शतसंवत्-
सरस्याङ्गां सहस्राणि भवन्तीति जीवस्य लिङ्गम् । प्राण-
सर्वादिसुखप्राणलिङ्गं तस्मान्नेति चेत् न, अन्तर्वहिः
सर्वगतत्वे नेत्युपासनालैविध्यादिहाश्रितत्वाच्च यत्र तमेव
सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत स एतमेव पुरुषं ब्रह्म
तं तमपश्यत एतद्ब्रह्म वैतद्विद्वानाह महिदास ऐतर्यः'
इत्यादिना महिदासाभिधो यज्ञे इतरायास्तपोबलात् ।
'साक्षात् स भगवान् विष्णुर्यस्तन्नं वैष्णवं व्यधात् इति' च

नात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।

ओ० ॥ ३१ ॥

इति वैयासिक ब्रह्मसूत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमः

पादः समाप्तः ॥ १ अ०, १ पा० ॥

ओ० । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । ओ० ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डे । तत्तदुपासनयोग्यतया च पुरुषाणां केषाञ्चित्
सर्वगतत्वेन 'केषाञ्चिद्दृष्टये हरिः । केषाञ्चिद्वह्निरेवस्या-
दुपास्यः पुरुषोत्तमः' इति ब्राह्मि । 'अग्नौ क्रियावतां विष्णु-
र्योगिनां हृदये हरिः । प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र विदि-
तात्मनाम्' इति च ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

लिङ्गात्मकानां शब्दानां प्रवृत्तिं विष्णोर्दर्शयत्यस्मिन्
पादे प्राधान्येन ब्रह्मतत्त्वमिति सर्वगतत्वमुक्तं विष्णोः,
तच्च तस्यैतस्यासावादित्यो रस इत्यादिना आदित्यस्य
प्रतीयते । अतोऽब्रवीत् - 'स यश्चायमशरीरः प्रज्ञा' इत्या-

ओं । विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च । ओं ॥ २ ॥

ओं । अनुपपत्तेस्तु न न शागीरः । ओं ॥ ३ ॥

ओं । कर्म-कर्तृ-व्यपदेशाच्च । ओं ॥ ४ ॥

ओं । शब्दविशेषात् । ओं ॥ ५ ॥

ओं । स्मृतेश्च । ओं ॥ ६ ॥

दिना सर्वत्रोच्यमानो नारायण एव 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् । परमं यो महद् ब्रह्म वासुदेवात् परः को नु ब्रह्मशब्दोदितो भवेत् । स हि सर्वगुणैः पूर्णस्तदन्ये तूप-चारतः' इति तस्मिन्नेव प्रसिद्धः ब्रह्मशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

'मयीतोऽश्रुतो मतः' इत्यादि 'स हि न ते विष्णोर्जाय-मानो न जातः' इत्यादिना श्रुतत्वादिगुणः । 'स सविता स वायुः स इन्द्रः सोऽश्रुतः सोऽदृष्टो यो हरिर्यः परमो यो विष्णुर्योऽनन्तः' इत्यादि चतुर्वेदशिखायाम् ॥ २ ॥

न चादित्य-शब्दाच्चक्षुर्भयत्वादेश्च जीव इति वाच्यम्, एकस्य सर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेरेव ॥ ३ ॥

'आत्मानं परस्मै शंसति' इत्यादि ॥ ४ ॥

'एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति न हि जीवमेव ब्रह्मेत्या-चक्षते । 'एष नु एष ब्रह्मैव उ एवात्मैष उ एवेन्द्रो उ एव-हरिर्हरति-परः परमानन्दः' इति चेन्द्रयुग्मशाखायाम् ॥ ५ ॥

'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । मामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा'-इत्यादि ॥ ६ ॥

ओ' । अर्भकौकस्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न
निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । ओ' ॥ ७ ॥

ओ' । सम्भोग-प्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ।

ओ' ॥ ८ ॥

ओ' । अत्ता चराचर-ग्रहणात् । ओ' ॥ ९ ॥

न चाप्रामाणिकं कल्प्यं, सर्वेषु भूतेष्वित्यर्भकौकस्वा-
च्चक्षुर्मयत्वादिना जीवव्यपदेशाच्च नेति चेत् — न अर्भकौक-
स्वेन चक्षुर्मयत्वादिरूपेण च तस्यैव विष्णोर्निचाय्यत्वात्
सर्वगतत्वेऽप्यर्भकौकस्वं युज्यते च व्योमवत् । 'सर्वेन्द्रियमयो
विष्णुः सर्वप्राणिषु च स्थितः । सर्वनामाभिधेयश्च सर्व-
वेदेष्ठितश्च सः' इति स्कान्दे ॥ ७ ॥

जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वे समानभोगप्राप्तिरिति चेत् —
न, सामर्थ्यवैशेष्यात् । उक्तं हि गारुडे — 'सर्वज्ञात्म-
ज्ञताभेदात् सर्वशक्त्यल्पशक्तितः । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां
सम्भोगो नेशजीवयोः' ॥ ८ ॥

जन्माद्यस्य यत इत्युक्तं तत्तात्तृत्वं स यद्यदेवासृजत तत्त-
दत्तुमधीयत सर्वं वा अत्तीति तददिते रदितित्वमित्यदितेः
प्रतीयते, स यद्यदेवासृजतेति पुंलिङ्गश्च कूटस्थोऽक्षर उच्यते,
इत्यादिवत् । अत्रोच्यते — न हि चराचरस्य सर्वस्यात्तृत्व-
मदितेः 'स्त्रष्टा पाता तवीवात्र निखिलस्यैक एव तु । वासु-
देवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा' ति स्कान्दे । एकः

ओ० । प्रकरणाच्च । ओ० ॥ १० ॥

ओ० । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।

ओ० ॥ ११ ॥

पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूवुर्भुवनस्य गोपाः । यमप्येति
भुवनं सापरा ये मनोहरिष्टं तमिहायुषेऽनुदेवः' इति
श्रुतिः ॥ ८ ॥

संवत्सरस्यादिना तत्प्रकरणाच्च 'नेहासीत् किञ्च-
नाप्यादौ मृत्युरासीद्वरिस्तादा । आत्मनो मनसास्त्राक्षीदप
एव जनार्दनः । शयानस्तासु भगवान्निर्ममैः ऽण्डं महत्तरम् ।
तत्र संवत्सरं नाम ब्रह्माख्यमसृजत् प्रभुः । तमत्तुं
व्याददा वास्यन्तदासी विष्णुरावह । अथ तत् कृपया विष्णुः
सृष्टिकर्मण्ययोजयत् । सोऽसृजद् भुवनं विश्वमद्वयार्थं
हरये विभुः' इति च ब्रह्मवैवर्ते ॥ १० ॥

'सर्वात्तैकः पर उक्तः ऋतं पिबन्ती सुकृतस्य लोके । गुहां
प्रविष्टौ परमे परार्द्धे क्वायातपौ ब्राह्मविदो वदन्ति । पञ्चा-
ग्नयो ये च त्रिणाचिकेता इति पिबन्ती प्रतीयेते तौ
काविति उच्यते, गुहां प्रविष्टौ पिबन्ती विष्णुरूपे एव धर्माः
समन्तात् त्रिहृत्तं व्यापत्तस्तयोजृष्टिं मातरिष्वा जगाम'
इत्यादिना तद्दर्शनात् । 'आत्मान्तरात्मेति हरिरेक एव द्विधा
स्थितः । निविष्टो हृदये नित्यं रसं पिबति कर्मजम्' इति
दृढत्संहितायाम् । 'शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः

ओं । विशेषणाच्च । ओं ॥ १२ ॥

ओं । अन्तर उपपत्तेः ओं ॥ १३ ॥

पिबेत् । पूर्णानन्दमयस्यास्य चेष्टा न ज्ञायते क्वचित् इति
पादो ॥ ११ ॥

‘यो वेद निहितं गुहायाम्’ इत्यादिना प्रसिद्धं हि शब्देन
दर्शयति — ‘यः सेतुरीजानामक्षरं ब्रह्म तत् परमिति
पृथग्वक्तुं गुणास्तस्य न शक्यन्तेऽमितत्वः । यतोऽतो ब्रह्मश-
ब्देन सर्वेषां ग्रहणं भवेत् । एतस्माद् ब्रह्म-शब्दोऽयं विष्णो-
रेव विशेषणम् । ‘अमिता हि गुणा यस्मान्नान्येषां तस्मृते
विभुम्’ इति ब्राह्मी । न च जीवे समन्वयोऽभिधीयते, ‘सत्य
आत्मा सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा
मे वारुण्यो मे वारुण्यो मे वारुण्यः’ इति पैङ्गिश्रुतेः ।
‘आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः जीवोऽल्पशक्तिरस्व-
तन्त्रो वः’ इति भाल्लवेयश्रुतिः । ‘यथेश्वरस्य जीवस्य
भेदः सत्यो विनिश्चयात् । एवमेव हि मे वाचं सत्यां
कर्तुमिहार्हसि । यथेश्वरस्य जीवस्य सत्यभेदो परस्परम् ।
तेन सत्येन मां देवा स्त्रायन्तु सह केशवाः’ इत्यादेः
‘नासत्यो भेद आदित्यः विष्णुः’ इत्युक्तम् । ‘य एष
आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीत्यादावग्नीनामे-
वादित्यस्थत्वमुच्यते, अतोऽग्न्यादित्ययोरैक्याद् य एषोऽन्तर-
क्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यात्माग्निरेवोच्यते ॥ १२ ॥

अतस्तद् यथा — पुष्करपलाश आपो नाश्लिष्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कञ्च न श्लिष्यत इत्यादिना ज्ञानादेव सर्व-

ओं । स्थानादिव्यपदेशाच्च । ओं ॥ १४ ॥

ओं । सुख विशिष्टाभिधानादेव च । ओं ॥ १५ ॥

ओं । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । ओं ॥ १६ ॥

पापाक्षेषान्मोक्षोपपत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् 'चक्षुरन्तस्थो विष्णुरेव त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यादिना तस्यैवामृतत्वाद्युक्ते ब्रह्मशब्दाद्युपपत्तेश्च । 'सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षया । अन्तर्यामिणमीशेशमपेक्ष्याहं त्वमित्यपि । 'सर्वे शब्दाः प्रयुज्यन्ते जातिभेदेऽपि वस्तुषु' इति महाकौर्म्ये ॥ १३ ॥ 'सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति' इत्यादि स्थानशक्तिः । 'वामनीर्भामनीः' इत्याद्यात्मशक्तिश्चोच्यते । तस्य ह्येतस्मिन् 'स ईशः सोऽसपत्नः स हरिः स परः स वीरो वरीयान्यदिदं चक्षुषि सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मना एव गच्छति स वामनः स भामनः स आनन्दः सोऽच्युतः' इति चतुर्वेदशिखायाम् । स्थानत्वादिदञ्चक्षुरसङ्गं सर्ववस्तुभिः । स वामनः परोऽस्माकं गतिरित्येव चिन्तयेत् इति वामने ॥ १४ ॥

'प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादेस्तस्यैव तत्तत्तत्क्षणं लक्षणं परमानन्दो विष्णुरेव न संशयः । अव्यक्तादित्थान्तासु विष्णोरानन्दभागिनः' इति ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १५ ॥

न च मुख्ये सत्यमुख्यं युज्यते स एतान् ब्रह्म गमयतीति ॥ १६ ॥

ओं । अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः । ओं ॥ १७ ॥

ओं । अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशात् ।

ओं ॥ १८ ॥

ओं । न च स्मार्त्तमतद्वर्त्माभिलापात् । ओं

॥ १९ ॥

न ह्यन्यविद्ययान्यगतिर्युक्ता । जीवस्य जीवान्तरः नियामकत्वेऽनवस्थितः सास्यादसम्भवाच्च न जीवः, नियमप्रमाणाभावादनीश्वरापेक्षत्वाच्च ॥ १७ ॥

‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषात आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्यादिना अन्तर्याम्युच्यते । तत्र चैतदमृतमित्यमृतत्वमुच्यते । स च यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिना सर्वात्मकत्वात् प्रकृतिस्तत्त उजीवो वा युक्तः, न हि विष्णोः पृथिव्यादिशरीरत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—यं पृथिन वेद पृथिव्या अन्तर इत्यादिनाधिदैवादिषु तद्वर्त्म्यपदेशाद्विष्णुरेवान्तर्यामी । स हि न ते विष्णोऽजायमानो न जातः स योऽतोऽभ्युतो गतो मतो दृष्टः सर्वेषां भूतानामन्तरं पुरुष इत्यादिना विदितोऽन्तरश्च ॥ १८ ॥

त्रिगुणत्वादि-धर्मानुक्तेर्न स्मृत्युक्तं प्रधानमन्तर्यामी ॥ १९ ॥

ओं । शरीरञ्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ।

ओं ॥ २० ॥

ओं । अदृश्यत्वादिगुणको धर्म्मोक्तेः । ओं ॥ २१ ॥

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष स आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः । यो विज्ञाते तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं
विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरमित्युभयेऽपि शाखिनी
भेदेनैनं जीवमधीयते । ‘शीयते नित्यमेवास्माद्विष्णोस्तु
जगदीदृशम् । रमते च परो ह्यस्मिन् शरीरं तस्य तद-
ज्ञगत्’ इति वचनान्न शरीरत्वविरोधः ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादि-गुणा विष्णोरुक्ताः । तत्र यत्तददृश्य-
मग्राह्यमगोचरमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि पादं नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धौरा इत्युक्ता - अथोर्णनाभिः सृजते गृह्णति च यथा
पृथिव्यामीषधयः सम्भवन्ति । अथासतः पुरुषात् केश-
लोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वमित्युक्ता तत्-
परतः पराभिधानात्तस्माच्चाक्षरात् परतः पर इति परः
प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् पृथिव्यादि दृष्टान्तमुक्ता अक्ष-
रात् सम्भवतीह विश्वमित्यतः परं तत्परतः पराभि-
धानात् कूटस्थो अक्षर उच्यते इति स्मृतेश्च प्रकृतेः प्राप्तिः ।
ब्रह्मशब्दात् परतः पराभिधानादेव च हिरण्यगर्भस्य,

ओं । विशेषण-भेद-व्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

ओं ॥ २२ ॥

ओं । रूपोपन्यासाच्च । ओं ॥ २३ ॥

तमेव विद्वानमृत इह सम्भवति । तत् कर्म हरितोषं
यत् सा विद्या तन्मतिर्यया । अथ द्वे वा विद्ये वेदितव्ये
परा चैवापरा च । तत्र ये वेदा यान्यङ्गानि यान्युपा-
ङ्गानि यानि प्रत्यङ्गानि सा परा परा यया हरिर्वेदितव्यो
योऽसावदृश्यो निर्गुणः परः परमात्मेत्यादिना तद्वर्त्मत्वेनाव-
गतपरविद्याविषयोत्वोक्तेर्विष्णुरेवादृश्यत्वादिगुणकः ॥ २१ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति विशेष-
णान्न प्रकृतिः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नञ्च जायत इति
भेदव्यपदेशान्न विरञ्चिः । 'अपरं त्वक्षरं या सा प्रकृतिर्जड-
रूपिका । श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ।
तमक्षरं प्राहुः परतः परमक्षरम् । हरिमेवाखिलगुण-
मक्षरत्रयमौरितम्' इति स्कान्दे । अक्षराभिधानादक्षरात्
परतः पर इत्यपि विशेषणमेव । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश-
मस्य महिमानमिति वीतशोक इति भेदव्यपदेशादीश-
शब्दप्राप्तोऽपि न रुद्रः ॥ २२ ॥

यदापश्येः पश्यतेरुक्तवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि-
मिति । एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न शङ्करः स मुनि-
र्भूत्वा समचिन्तयत् तत्र ते व्यजायन्त विश्वे हिरण्यगर्भो-

ओं । वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

ओं ॥ २४ ॥

ओं । सार्वभौममनुमानं स्यादिति । ओं ॥ २५ ॥

ओं । शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्तेति चेन्न
तथा दृष्ट्यपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि
चैनमधीयते । ओं ॥ २६ ॥

ऽग्निर्यमी वरुण रुद्रेन्द्रा इति तस्य हैतस्य परमस्य नारा-
यणस्य चत्वारि रूपाणि शुक्लं रक्तं रौक्मं कृष्णमिति । स
एतान्येतभ्योभ्यचीकृतपदं विश्वमिन्द्राणि व्यमिश्रयदत् एता-
द्वेगतेद्रूपमिति तस्यैव हि रूपाण्यभिधीयते ॥ २३ ॥

अदृश्यत्वादिगुणेषु सर्वगतत्वं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र-
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ति इति वैश्वानर-
स्योक्तमिति अत आह । अग्नाविष्णोः साधारणस्य वैश्वा-
नरशब्दस्य विष्णोरिव प्रसिद्धत्वादात्मशब्देन विशेषणाद् वै-
श्वानरो विष्णुरिव ॥ २४ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति स्मार्थ-
माणमत्रापि स एवोच्यत इत्यस्यानुमापकं स्वसमाख्यानात्
इति शब्दः समाख्याप्रदर्शकः ॥ २५ ॥

अयमग्निः वैश्वानरः वैश्वानरमृत आजातमग्निम्' इत्यादि
शब्दः वैश्वानरे तद्भुतं भवति । इदं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्य

ओं । अत एव न देवता भूतञ्च । ओं ॥ २७ ॥

पचनमास्यमाहवनीय इत्याद्यग्निलिङ्गमादिशब्दीकृतम् ।
येनेदमन्नं पचते तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीय-
मित्यादिना पाचकत्वेनान्तः प्रतिष्ठानं प्रतीयते तस्मान्न
विष्णुरिति चेत् — न अथ हेममात्मानमणोरणीयांसं परतः
परं विश्वं हरिमुपासीतेति सर्वनामा सर्वकामा सर्वलिङ्गः
सर्वगुणः सर्वकामः सर्वधर्मः सर्वरूप इति स एतमेवमात्मानं
विश्वं हरिमारादरमुपास्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेषु देवेषु कामचारो भवति इति तत्तन्नाम-
लिङ्गादिना तस्यैव दृष्ट्युपदेशान्महोपनिषदि अनात्म-
त्वादनात्मानं जनत्वानुणराशितः । अब्राह्मणः परे सर्वे
ब्रह्मात्मा विष्णुरेव हीत्यादिना को न आत्मा किं ब्रह्म-
त्यारम्भाच्चान्येषामसम्भवाद् विष्णुरेव वैश्वानरः । चन्द्रमा
मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽजायत इत्यादिना यः पुरुषाख्यो
विष्णुरभिहितस्तद्विधमेवात्र भूर्ध्वं वसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः
प्राणः पृथग्वर्त्मामेत्यादिनैव वैश्वानरमधीयते । चशब्देन
सकलवेदशास्त्रागमतन्त्रयामलपुराणादिषु विष्णुपरत्वं पुरु-
षसूक्तस्य सूचयति । यथाहि पाद्मे, 'यथा हि पौरुषं सूक्तं
नित्यं विष्णुपरायणम् । तथैव मे मनो नित्यं भूयाद्विष्णु-
परायणम्' इति ॥ २६ ॥

चतुर्वेदशाखायाञ्च — 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः-
सहस्रपादित्येष ह्येवाचिन्यः परः परमो हरिरादिरनादि-
रनन्तोऽनन्तशीर्षोऽनन्ताक्षोऽनन्तबाहु रनन्तगुणोऽनन्तरूपः'

ओं । साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । ओं ॥ २८ ॥

ओं । अभिव्यक्तेरित्याश्रयः । ओं ॥ २९ ॥

ओं । अनुसृतेर्वादरिः । ओं ॥ ३० ॥

इति । बृहत्संहितायाञ्च — ‘यथैव पौरुषं सूक्तं विष्णा-
वेवाभिधायिकम् । न तथा सर्ववेदाश्च वेदाङ्गानि च ना-
रद’ इत्यादि । यस्माद्यत् जायते चाङ्गाल्लोकवेदादिकं हरेः ।
तन्नामवाच्यमङ्गं, तद्यथा ब्रह्मादिकं मुखमिति श्रीनार-
दीयवचनान्न वेदोक्तिविरोधः । अग्निर्वैश्वानरादिशब्द-
स्तेजसि भूतेऽग्निदेवतायां प्रसिद्धोऽप्यतः पूर्वोक्तहेतुः तत्र
वात्र न सा तच्चाभिधीयते ॥ २७ ॥

नग्नादयः शब्दा अन्यादिवाचकाः । तथापि साक्षा-
देवानन्वयोगेन ब्रह्मवाचकैः शब्दैः व्यवहारार्थमनभि-
ज्ञानाच्चान्यत्र व्यवहरन्तीत्यभ्युपगमे विरोधं जैमिनिर्वक्ति ।
व्यासचित्तस्थिताकाशादवच्छिन्नानि कानिचित् । अन्ये
व्यवहरन्त्येतानुरीकृत्य गृहादिवदिति स्वान्दवचनान्न
मतानां परस्परविरोधः ॥ २८ ॥

तत्र तत्र प्रसिद्धावप्यग्नादिषु ब्रह्मणोऽभिव्यक्तेरग्न्यादि-
सूक्तानियम इत्याश्रयः ॥ २९ ॥

तत्र तत्रोक्तस्य विष्णोरग्न्यादिषु अनुस्मर्यमाणत्वात्
तन्नियम इति वादरिः ॥ ३० ॥

ओं । सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्श-
यति । ओं ॥ ३१ ॥

ओं । आमनन्ति चैन मस्मिन् । ओं ॥ ३२ ॥

इति वैयासिकब्रह्मसूत्रप्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।

ओं । व्युभवाद्यायतनं स्व-शब्दात् । ओं ॥ १ ॥

साक्षादप्यविरोधं वदन् जैमिनिः सूक्तादिनियम-
मग्न्यादिसंप्राप्त्या मन्यते । तद् यथा अयोपासते तदेव भव-
तीति दर्शयति । न ह्यन्योपासकोऽन्यं प्राप्नुत इति युज्यते
इति अत आह ॥ ३१ ॥

एनं विष्णुमस्मिन् अग्न्यादावामनन्ति योऽग्नी तिष्ठन्
य एष एतस्मिन्नग्नी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष इत्या-
दिना ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

ओं तत्र चान्यत्र प्रसिद्धानां शब्दानां विष्णो समन्वयं
प्रायेणास्मिन् पादे दर्शयति । विष्णोः परविद्याविषय-

ओं । सुक्तोपहृष्य' व्यपदेशात् । ओं ॥ २ ॥

ओं । नानुमानमतच्छब्दात् । ओं ॥ ३ ॥

प्रकृतिसुक्तं तच्च यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मनः
सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यत्र प्राणानां
अन्यिरसि रुद्रो माविशान्तकः प्राणेश्वरः कृत्तिवासाः
पिनाकीत्यादिना रुद्रस्य प्राणाद्याधारत्वप्रतीतिः । स एषो-
ऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति जीवलिङ्गाच्च तयोः प्राप्ति-
रिति अत उच्यते । तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मश-
ब्दात् द्युभवाद्याश्रयो विष्णुरेव आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तस्मै
विष्णुमव्ययं न सम्भवन्ति यस्मात्तैर्नैवात्मा गुणपूर्णमिति
ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ १ ॥

अमृतस्यैष सेतुरिति ब्रह्मविदाप्नोति परम् । नारायणं
महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् । सुक्तानां परमां गतिम् ।
एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति इत्यादि तस्यैव
सुक्तप्राप्यव्यपदेशात् । 'बहुनात्र किमुक्तेन यावच्चैनं न
गच्छति । योगी तावन्न मुक्तः स्यादेष शास्त्रविनिर्णयः ।'
इत्यादित्यपुराणे ॥ २ ॥

नानुमानात्मकागमपरिकल्पितरुद्रोऽत्र वाच्यो, भस्मध-
रोयादितच्छब्दाभावात् । सोऽन्तकः, स रुद्रः, स प्राण-
ेश्वत्, स प्राणनायकः, स ईशो यो हरिर्योऽनन्तो यो विष्णु-
र्यः परः परो वरीयानित्यादिना प्राणानां अन्यित्वरुद्रत्वादे-

ओं । प्राणभृच्च । ओं ॥ ४ ॥

ओं । भेदव्यपदेशात् ॥ ओं ॥ ५ ॥

विष्णोरेवोक्तत्वात् ब्रह्माण्डे च । रुजं द्रावयते यस्मात् तस्मा-
द्गुह्यो जनार्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ।
पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारो
यतो विष्णुः पिनाकीति ततः स्मृतः । शिवः सुखात्मकत्वे न
शर्वः संरोधनाद्वरिः । कृत्यात्मकमिदं देहं अतो वस्ते प्रव-
र्त्तयन् । कृत्तिवासास्ततो देवो विरञ्चिश्च विरेचनात् ।
हं हृणाद् ब्रह्मनामासावैश्वर्यादिन्द्र उच्यते । एवं नानाविधैः
शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु स पुराणेषु गीयते पुरु-
षोत्तम इति वामने च । न तु नारायणादीनां नामाना-
मन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिविष्णुरेक एव प्रकी-
र्त्तित इति । स्कान्दे च । ऋते नारायणादीनि नामानि
पुरुषोत्तमः । प्रादादन्यत्र भगवान् राजवर्त्तेष्वकं पुर इति ।
चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः यज्ञभूरिति । उग्रो भस्मधरो
लग्नः कपालीति शिवस्य च । विशेषनामानि ददौ स्वकी-
यान्यपि केशव इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

एतैरेव हेतुभिर्नजीवो वायुश्च । अजायमानो बहुधा
विजायत इति तस्यैव बहुधा जन्मोक्तेः ॥ ४ ॥

नाटक्यं वाच्यं जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमौशमस्य महि-
मानमिति भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

ओं । प्रकरणात् । ओं ॥ ६ ॥

ओं । स्थित्यदनाभ्याच्च । ओं ॥ ७ ॥

ओं । भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्
। ओं ॥ ८ ॥

ओं । धर्मोपपत्तेश्च ॥ ओं ॥ ९ ॥

ओं । अक्षरमस्वरान्तधृतेः । ओं ॥ १० ॥

हे विद्ये वेदितव्ये इति तस्य ह्येतत् प्रकर-
णम् ॥ ६ ॥

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहनश्चान्योऽभिचाकशीति
इतीशजीवयोः स्थित्यदनीक्तेः ॥ ७ ॥

प्राणो वा आशाया भूयानित्युक्ता यो वै भूमा तत्
मुखमित्युक्तेस्तस्यैव भूमत्वप्राप्तिः उत्क्रान्त प्राणानित्या-
दिलिङ्गात् प्राणशब्दो वायुवाची अतो वक्ति । संप्रसा-
दात् पूर्णसुखरूपत्वात् अध्युपदेशात् सर्वेषाम् उपर्युपदेशाच्च
विष्णुरेव भूमा सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वसम्भवम् ।
विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमं
नित्यमिति श्रुतिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणान्युत्क्रामतीत्या-
दिना उत्क्रमणादिलिङ्गविरोधोऽपि ॥ ८ ॥

सर्वगतत्वादिधर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अदृश्यत्वादिगुणाः अदृष्टं दृष्टः श्रुतं श्रोत्रेत्यादिना अहं

ओम् । सा च प्रशासनात् । ओम् ॥ ११ ॥

ओम् । अन्यभावव्यावृत्तेश्च । ओम् ॥ १२ ॥

श्रीममाह न संविभर्मीत्यादेस्तस्यापि सम्भवान्मध्यमाक्षर-
स्योक्ता इति । अतो ब्रूते । एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्या-
काश्च ओतश्च प्रोतश्चेत्यम्बरान्तस्य सर्वस्य धृतेर्ब्रह्मैवाक्षरं य
उ त्रिधातुः पृथिवीमुत द्यामिको दधार भुवनानि विश्वा
भर्त्ता स न भ्रियमाणो विभर्त्येको देवो बहुधा निविष्टः
यदा भारं तद्रूपन्ते सममेति यस्मिन्निदं सन्ध विधेधि सर्वं
यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुरित्यादिश्रुतेः, पृथिव्यादि
प्रलयन्तं भूतं भव्यं भवच्च यत् । विष्णुरेको विभर्त्तादं
नान्यस्तस्मात् क्षमो धृताविति च स्कान्दे ॥ १० ॥

सा च धृतिः प्रशासनादुच्यते । एतस्य वा अक्षरस्य वा
प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना ।
तच्च प्रशासनं विष्णोरेव । सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य विष्णोस्तिष्ठन्ति
प्रदिशा विधि मणि चतुर्भिः साकं नवतिश्च नामभिश्चक्रं
न हत्तं व्यतीरवी त्रियदित्यादि श्रुतेः । एकः शास्ता न
द्वितीयोऽस्ति शास्ता यो हृच्छयस्तमहमिदं ब्रवीमि ।
न केवलं भवतश्च राजन् सर्वे बलं बलिनाञ्चापरेषामित्या-
देश्च ॥ ११ ॥

अस्थूलमनखित्यादिना स्थूलद्यादीनामन्यवस्तुस्वभा-
वानां व्यावृत्तेश्च अस्थूलोऽणुरमध्यमो मध्यमो व्यापको
योऽसौ हरिरादिरनादिरविश्वो विश्वः सगुणो निर्गुणश्च

ओम् । ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । ओम् ॥ १३ ॥

ओम् । दहर उत्तरेभ्यः । ओम् ॥ १४ ॥

इत्यादेर्विणोरिव ते धर्माः अस्थूलोऽनुरूपोऽसावविश्वी
विश्व एव च । विरुद्धधर्मरूपोऽसावैश्वर्यात् पुरुषोत्तम
इति ब्राह्मी ॥ १२ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिना सतः स्रष्टृत्व-
मुच्यते तच्च सद्बहुस्यां प्रजायेयेति परिणाम-प्रतीतेर्न
विष्णुः, स ह्यविकारः सदा शुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिरि-
त्यादिना अविकारः प्रसिद्ध इति अतो ब्रवीति । तदैक्षते-
तीक्ष्णतः कर्मव्यपदेशात् स एव विष्णुरत्रोच्यते । नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा । नातोऽस्ति द्रष्टेत्यादिना तस्यैव हि तस्म-
त्क्षणं बहुत्वं चाविकारेणैवोक्तम् । अजायमानो बहुधा
विजायत इति ॥ १३ ॥

चन्द्रादित्याधारत्वं विष्णोरुक्तम् । तच्चाथ यदिद-
मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुरण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः किन्तदत्र विद्यते उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव
समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्यु-
न्नक्षत्राणीत्यादिना आकाशस्य प्रतीयते स चाकाशो न
विष्णुः तस्यान्ते शुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितमिति
श्रुतेरिति । अत आह — य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृ-
त्युर्विशोको विजघत् सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इत्यादिभ्य उत्तरेभ्यो गुणेभ्यो

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

दहरो विष्णुरेव । योऽश्नायापिपासे शोकं मोहं जरां
मृत्युमत्येति । स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यादिना
विष्णुरेव हिते गुणाः नित्यतीर्णाश्नायादिरिक एव हरिः
स्वतः अश्नायादिकानन्ये तत्प्रसादात्तरन्ति हीति पाद्वे ।
सापेक्षनिरपेक्षयोश्च निरपेक्षं स्वीकर्त्तव्यम् । सत्यकामोऽपरो
नास्ति तस्मृते विष्णुमव्ययम् । सत्यकामत्वमन्येषां भवेच्च
क्राम्यकामितेति च स्कान्दे ॥ १४ ॥

अहरहर्गच्छन्त एतं ब्रह्मलोकं न विन्दतीति सुप्तस्य
त्वसद्गतिर्ब्रह्मशब्दोच्यते । सता सोम्य तदासम्पन्नो भव-
तीति श्रुतेः तं हि सुप्तो गच्छति । अरश्च हरैर्यथार्णवो
ब्रह्मलोके इति लिङ्गञ्च तथा दृष्टम् । अरश्चारण्यश्च सुधा-
समुद्रौ तत्रैव सर्वाभिमतप्रदौ हावित्यादिना तस्यैव हि
तत्त्वत्वेनोच्यते ॥ १५ ॥

एष सेतुर्विधृतिरिति धृतेः । एष भूताधिपतिरेष
भूतपाल इत्याद्यस्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः । एतस्मिन्
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च एतस्य वा अक्षरस्य
प्रश्नसने । स हि सर्वाधिपतिः सर्वपालः स ईशः स विष्णुः
पतिः विश्वस्यात्मेश्वर इत्यादि श्रुतिभ्यस्तस्य ह्येव महिमा ।
सर्वेशो विष्णुरेवैको नान्योऽस्ति जगतः पतिरिति
स्कान्दे ॥ १६ ॥

प्रसिद्धे च ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अत्यश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् तदन्तस्तदुपा-
सितव्यमिति प्रसिद्धे च । तदन्तस्यापि चत्वात् तत् सुषिर
इति श्रुतिविरोधः ॥ १७ ॥

परं ज्योतिरूपसम्यग् स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष
आत्मेति होवाचेति जीवपरामर्शात् स इति चेत्-न,
तस्य स्वतोपहतपाप्मत्वाद्यसम्भवात् ॥ १८ ॥

स तत्र पर्येति जक्षणक्रीडन्नममान इत्याद्युत्तरवच-
नाद् जीवेति चेत्-न, तत्र हि परमेश्वरप्रसादाविर्भूत-
स्वरूपोऽयं सुच्यते । यत्प्रसादात् स मुक्तो भवति स भगवान्
पूर्वोक्तः ॥ १९ ॥

यं प्राप्य स्वेन रूपेण जीवो निष्पद्य स एष आत्मेति
परमात्मार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

दहर इत्यत्यश्रुतेर्नेति चेत्-न, निचाय्यत्वादेवं व्योम-
वच्चैत्युक्तत्वात् । एष स आत्मान्तर्हृदये ज्यायानिति श्रुत्य-
क्तत्वाच्च ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अदृश्यत्वादयः परमेश्वरे गुणा उक्ताः । तेषां सुखं
शाश्वतं नेतरेषां तदेतदिति मन्यन्ते । निर्देश्यं परमं
सुखमित्यादिना ज्ञानिसुखस्याप्यनिर्देश्यत्वमञ्जयत्वञ्चीच्यते ।
अती वक्ति ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुकृतेस्तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीति वचनाच्च । परमात्मैवानिर्देश्य-
सुखरूपः । स हि ज्ञानिसुखमनुभाति सर्वम् । न च
तद्भासा अहं तत्तेजो राशीन् नारायणभासा हि सर्वं
भाति ॥ २२ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्र-
मसि यच्चाग्नी तत्तेजो विद्धि मामकमिति । न तद्भास-
यते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद् गत्वा न निव-
र्त्तन्ते तद्धाम परमं ममेति च ॥ २३ ॥

विष्णुरेव जिज्ञास्य इत्युक्तम् । जडं प्राणमुन्नयत्य-
पानं प्रत्यगेष्यति । मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा
उपासत इति सर्वदेवोपास्यः कश्चित् प्रतीयते । स च
एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथगेव सन्निधत्ते । योऽयं
मध्यमः प्राणः कुविदङ्गैत्यादिना प्राणव्यवस्थापकत्वान्मध्य-
मत्वात् सर्वदेवोपास्यत्वाच्च वायुरेवेति प्रतीयते । अती-

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपक्षेर्दर्शनात् २७

ऽब्रवीत् वामनशब्दादेव विष्णुरिति प्रमितः । न हि
श्रुतेर्लिङ्गं बलवत् । श्रुतिलिङ्गं समाख्या च वाक्यं प्रक-
रणं तथा । पूर्वं पूर्वं बलीयः स्यादेवमागमनिर्णय-
इति स्कान्दे ॥ २४ ॥

तच्च लिङ्गं विष्णोरेव । तस्यैव प्राणत्वोक्तेस्तदेवत्व-
प्राणोऽभव इति । सर्वगतस्यापि तस्याङ्गुष्ठमात्रत्वं हृद्या-
काशापेक्षया युज्यते । इतरप्राणिनामङ्गुष्ठाभावेऽपि मनु-
ष्याधिकारत्वान्न विरोधः ॥ २५ ॥

मनुष्याणामेव वेदविद्यायामधिकार इत्युक्तम् ।
तिर्थगाद्यपेक्षयैव मनुष्यत्वविशेषणमुक्तं न तु देवाद्यपेक्ष-
येत्याह । तदुपरि मनुष्यणां सतां देवावित्यप्युपरि
सम्भवति हि तेषां विशिष्टबुद्ध्यादिभावा तिर्यगादीनां
तदभावादभावः तेषामपि यत्र विशिष्टबुद्ध्यादिभाव-
स्तत्राविरोधः निषेधाभावात् दृश्यन्ते हि तरितर्था-
दयः ॥ २६ ॥

मनुष्या एव देवादयो भवन्तीति तदुपरीत्युक्तम् ।
तत्र यदि मनुष्याः सन्तो देवादयो भवन्ति तत् पूर्वं देवता-
भावाद्देवतोद्दिष्टकर्मणि विरोध इति चेत् न अनेकेषां

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमाना-
ध्याम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

समान-नाम-रूपत्वाच्चाट्टत्ता वप्यविरोधो दर्श-
नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

देवतापदप्राप्तेर्दर्शनात् । तेन नाकं महिमानः स चान्तः
यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवा इति ॥ २७ ॥

वाचा विरूपाणान्तायत्वाद् विश्रुतेरात्मनिश्चयान्नित्य-
त्वापेक्षत्वाच्च मूलप्रमाणस्य स्वतःप्रामाण्यसिद्धेश्च नित्यत्वादे-
दस्य । तदुद्दितानां देवानामनित्यत्वात् पुनरन्यभावनियमा-
भावाच्च शब्दे विरोध इति चेत् — न, सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापूर्वमकल्पयत् । यथैव नियमः काले सुरादिनियम-
स्तथा । तस्मान्नानीदृशं कापि विश्वमेतद्विष्यतीत्यादेः ।
अत एव शब्दात् तेषां प्रभवनियमात् । महतां प्रत्यक्षाद्
यथेदानीं तथोपर्थ्यपि देवादयो भविष्यन्तीतीतरेषामनु-
मानाच्च ॥ २८ ॥

अत एव शब्दस्य नित्यत्वादेव च देवप्रवाहनित्यत्व-
युक्तम् ॥ २९ ॥

अतीतानागतानां देवानां समाननामरूपत्वात् प्राप्त-
पदानां मुक्तपदप्रवृत्तावप्यविरोधः । यथापूर्वमिति दर्श-
नात् । अनादि निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भवाः ।

मध्वादिष्वसम्भवादवधिकारः जैमिनिः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

भावात्तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

ऋषीणां नामधेयानि यावद् वेदेषु दृश्यः । वेदशब्देभ्य
एवादौ निम्नमे स महेश्वर इति स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

॥ वसूनामेवैको भूत्वेत्यादिना प्राप्त्यफलत्वात् प्राप्य-
पदानां मध्वादिविद्यास्वनधिकारं जैमिनिर्मन्यते ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि सर्वज्ञत्वेऽभावाच्च । आदित्यप्रकाशेऽन्तर्भाव-
यत् तज्ज्ञाने सर्ववसूनाम् अन्तर्भावात् । नित्यसिद्धत्वाद-
विद्यानाम् ॥ ३२ ॥

फले विशेषाभावात् प्राप्त्यपदानामपि देवानां मध्वा-
दिष्वधिकारं वादरायणो मन्यते, अस्ति हि प्रकाश-
विशेषः । यावत् सेवापरं तत्त्वं तावत् सुखविशेषता ।
सम्भवाच्च प्रकाशस्य परमेकानृते हरिम् । तेषां सामर्थ्य-
योगाच्च देवानामप्युपासनम् । सर्वं विधीयते नित्यं सर्व-
यज्ञादि कर्म चेति स्फान्दे । उक्तफलानधिकारमात्रं
जैमिनिमतम् अतो न मतविरोधः । सर्वज्ञस्यैव कृष्णस्य
लोकदेशविविन्तितम् । लीकृत्य मुनयो ब्रूयुस्तस्मात् न
विरुध्यत इति च ब्राह्मी । मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेऽ-
विशेषाच्छूद्रस्याप्यहं हारेवो भूद्रेति पौत्रायणीक्तेरधिकार-
इति । अत आह ॥ ३३ ॥

शुभस्य तदनादर-श्रवणात् तदाद्रवणात्

सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वावगतेऽन्योत्तरोत्तरं चैतरेण लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

संस्कार-परामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

तदभावाभिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

नासौ पौत्रायणः शूद्रः शूचाद्रवणमेव शूद्रत्वं कामूचर-
एनमेत मन्तमित्यनादरश्रवणात् । सह संजिहान एव
क्षत्रारमुवाचेति सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

अयमश्वतरीरथ इति चित्ररथसम्बन्धित्वेन लिङ्गेन
पौत्रायणस्य क्षत्रियत्वावगतेऽर्थः । रथस्त्वश्वतरीयुक्तश्चित्र-
इत्यभिधीयते इति ब्राह्मणे । यत्र त्वदीस्तत्र न वेदो यत्र
नो रथ इति च ब्राह्मणवैवर्त्ते ॥ ३५ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयतीत्यध्ययनार्थं
संस्कारपरामर्शात् । नाग्निर्न यज्ञो न क्रियासंस्कारो न
व्रतानि शूद्रस्येति पैङ्गिश्रुती संस्काराभावाभिलापाच्च ।
उत्तमस्त्रीणान्तु न शूद्रवत् । सपत्नीं मेऽपराधमपतिं स-
इत्यादिष्वधिकारदर्शनात् । संस्काराभावेनाभावतु सामा-
न्येन । अस्ति च तासां संस्कारः, स्त्रीणां प्रदानकर्त्तव्य-
श्चाप्युपनयनं तथैव स्मृतेः ॥ ३६ ॥

नाहमेतद्देहं भो यज्ञोत्तिष्ठमस्मीति सत्यवचनेन सत्य-

अथ ग्राध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

कामस्य शूद्रत्वाभावनिर्धारणे हारिद्रुयतस्य नेतद्ब्राह्मणं
विवक्तुमर्हतीति तत्संस्कारे प्रवृत्तेश्च ॥ ३७ ॥

अवणे त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणम् । अध्ययने जिह्वा-
च्छेदः । अर्थावधारणे हृदयविदारणमिति प्रतिषेधात् ।
नाग्निर्न यज्ञं शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कुतः । केवलैव तु शुश्रूषा
त्रिवर्णानां विधीयते इति स्मृतेश्च । विदुरादीनां तूत्पन्न-
ज्ञानत्वात् कश्चिद्विशेषः ॥ ३८ ॥

यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राणये जातिनिःसृतम् । मह-
द्भयं वज्रमुद्यतं यत्र तद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्युद्यतवज्रज्ञाना-
न्मोक्षः प्रतीयत इति अतोऽब्रवीत् । एजतीति कम्पनवचना-
दुद्यतवज्रो भगवान् । को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष
आकाश आनन्दो न स्यादिति हि श्रुतिः । प्राणस्य प्राणमुत
चक्षुषश्चक्षुरिति च । नभस्वतोऽपि सर्वाः स्युश्चेष्टा भगवती
हरिः । किमुतान्यस्य जगतो यस्य चेष्टा नभस्वत इति
स्कान्दे । चक्रञ्चङ्गमणादेष वर्जनाद्वज्र उच्यते । खण्डनात्
खड्ग एवैष हेति नामा हरिः स्वयमिति ब्रह्मवैवर्त्ते ॥ ३९ ॥

हृदय आहितं ज्योतिः परमात्मैत्युक्तं तत्र योऽयं विज्ञा-
नमयः प्राणेषु हृदयन्तर्ज्योतिःपुरुष इत्यत्रोभौ लोकावत-

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

सुषुप्तात्क्रान्त्योभेदेन ॥ ४२ ॥

सञ्चरतीति वचनाद् जीव इति प्रतीयत इति । अत उच्यते । विष्णुरेव ज्योतिर्विष्णुरेवात्मा विष्णुरेव ब्रह्म विष्णुरेव बलं विष्णुरेव यशो विष्णुरेवानन्द इति दर्शनाच्चतुर्वेदशिखायां ज्योतिर्विष्णुरेव प्राज्ञेनात्मा अन्नारूढ उत्सर्जनाद् यातीति वचनात्तस्यापि लोकसञ्चरणमस्यैव ॥ ४० ॥

सर्वाधारत्वं विष्णोरुक्तं तच्चाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेत्याकाशस्य प्रतीयते । वै नामेति प्रसिद्धोपदेशात् प्रसिद्धाकाशश्चाङ्गीकर्तव्य इति । अत उच्यते । ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादाकाशो हरिरेव । अवर्णम् । ततो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि श्रुतेः तस्य हि तल्लक्षणम् । अनामा सोऽप्रसिद्धत्वादरूपो भूतवर्जनादिति च ब्राह्मे ॥ ४१ ॥

असङ्गत्वं परमात्मन उक्तं, तच्च स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति स्तप्तादि द्रष्टुः प्रतीयते । स च जीवः प्रसिद्धेरिति अतो वक्ति । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरम् । प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जनाद् यातीति भेदव्यपदेशान्न जीवः परत्र वा सङ्गः स्तप्तादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात्तस्यैव युज्यते ॥ ४२ ॥

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यापि नित्य-

पत्यदिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति वैयासिक-ब्रह्मसूत्रे प्रथमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक-
विन्यस्त-गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

महिमा प्रतीयते स च ब्राह्मणः स वा एष महाजन आत्मे-
त्यजशब्दाद्विरिञ्चिरिति प्राप्तं देवानाञ्च विद्याकर्मणीः पद-
प्राप्तिः सूचिता तदुपर्यपीति अतो ब्रवीति । सर्वस्याधिपतिः
सर्वस्य शानः स वा एष नेति नेतीत्यादि शब्देभ्यो नित्य-
महिमो विष्णुरेव उतामृतत्वस्य शानो यदन्नेनातिरोहति ।
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशाविधर्मणि
स यो तो श्रुत इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यैव हि ते शब्दाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते श्रीमद्ब्रह्म-
सूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

ओं । श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानामपि शब्दानां
सामान्येन विशेषहेतुभिर्विष्णावेव प्रवृत्तिं दर्शयत्यस्मिन्
पादे । तत्तु समन्वयादिति सर्वशब्दानां परमे समन्वय

सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

उक्तः तन्न युज्यते । अव्यक्तात् पुरुषः पर इति सांख्यानु-
मानकल्पितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनामुच्यते इति चेत् न,
तस्यैव पारतन्त्र्याच्छरीररूपकेऽव्यक्ते विद्यस्तस्य परमात्मन
एवाव्यक्तशब्देन गृहीतेः । कप्रत्ययः कुत्सने । परमात्मन
एवाव्यक्तशब्दस्तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याव्यक्तः
शब्दः तुच्छेनान्वपिहितं तदासीदिति दर्शयति च । अव्य-
क्तमचलं शान्तं निष्कलं निष्क्रियं परम् । यो वेद हरिमा-
त्मानं स भयादनुमुच्यत इति पिप्पलादिशाखायाम् । अक्षरं
ब्रह्म परमम् इत्युक्ता अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त इति वचनाच्च ॥१॥

सूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यते यदव्यक्ततामर्हति । यत्तत्
सूक्ष्मं परमं वेदितव्यं नित्यं पदं वैष्णवं ह्यामनन्ति । यत्
तल्लोकान् विदुर्लोकं सारं विदन्येतत् कवयो योगनिष्ठा
इति पिप्पलादशाखायाम् । मुख्ये च विद्यमानेनामुख्यं
युक्तम् ॥ २ ॥

तदधीनत्वाच्चाव्यक्तत्वादीनां तस्यैवाव्यक्तत्वपरावर-
त्वादिकमर्थवत् । यदधीनो गुणो यस्य तद्गुणो सोऽभि-
धीयते । यथा जीवः पराभेति यथा राजा जयीत्वपि
वृत्तिरुक्ता ॥ ३ ॥

अन्यस्य न वाच्यत्वं युज्यते ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि ॥ ५ ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

तयाणामेव चैव उपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ७ ॥

महद्वच्च ॥ ८ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ९ ॥

महतः परं भुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते इति ज्ञेयत्वं वदतीति चेत् न, प्राज्ञः परमात्मा हि तत्रोच्यते । अणोरणीयान्महतो महीयानिति तस्यैव महतो महत्त्वम् । सर्वत्मात् परस्य महतोऽपि परत्वं युज्यते ॥ ५ ॥

सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं इति तस्य ह्येतत् प्रकरणम् ॥ ६ ॥

तयाणामेव पितृसौम्यन्नस्य स्वर्ग्याग्निपरमात्मनां प्रश्न उपन्यासश्च । अविज्ञान प्रार्थनश्च प्रश्न इत्यभिधीयते इति वचनान्न विरोधः ॥ ७ ॥

यथा हिमवच्छब्दो महत्तत्त्वं प्रसिद्धोऽपि परमात्मन एव मुख्यः, एव मितरेऽपि ॥ ८ ॥

यथा चमस शब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धोऽपीदं तच्छिरः एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वं बुध्न इति श्रुतेः शिरोवाचकः । एवमव्यक्तादिशब्दाः सर्वेऽन्यत्र प्रसिद्धा अपि नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति । तं वै विष्णुं परममुदाहरन्तीत्यादि श्रुतेः । परमात्माभिधायका एव अविशेषात् श्रुतेः ॥ ९ ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद्विरोधः ॥ ११ ॥

न सहयोगोपसङ्गहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ १२ ॥

प्राणादयो वक्ष्यशेषात् ॥ १३ ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ते ॥ १४ ॥

वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादि कर्माभिधायकस्य
कर्माक्रमादिविरोधान्न युज्यत इति अत आह ज्योति-
रित्यादि । कर्मवाचकत्वेन प्रसिद्धाभिधेयोऽपि स एव ।
एष इमं लोकमभ्याच्चेदित्युपक्रमस्य ता वा एताः सर्वा
ऋचाः सर्वे वेदाः सर्वे एकैव व्यवहृतिः प्राण एव प्राण ऋच
इत्येव विद्यादिति ह्यधीयत एके ॥ १० ॥

मधुविद्यादिवत् सर्वशब्दार्थत्वेन परस्य कल्पनोपदेशाच्च
न कर्माक्रमादिविरोधः ॥ ११ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशस्य प्रतिष्ठित इत्यादिषु
बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि न विरोधः । तस्यैवाकाशादिषु
नानाभावात्तदतिरिक्तस्वरूपवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥

पञ्च पञ्चजनानाह प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः
श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो मन इति वाक्य-
शेषात् ॥ १३ ॥

तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरित्यनेन कारणानां पञ्चकम् ॥ १४ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥१५॥

समाकर्षात् ॥ १६ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १७ ॥

जीवसुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥१८॥

अवान्तरकारणत्वेनापि स एवोच्यते इति वक्ति आका-
शादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः यथा व्यपदिष्ट-
स्यैव परस्य य आकाशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादि-
षूक्तेः ॥ १५ ॥

सर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्वे कथमन्यत्र व्यवहार-
इति अतोऽब्रवीत् । परमात्मवाचिनः शब्दा अन्यत्र समा-
कृत्य व्यवह्रियते । परस्य वाचकाः शब्दाः समाकृत्येतरे-
ष्वपि । व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारत इति
माझे ॥ १६ ॥

तद्वि कथं तेषां शब्दानां जगति प्रसिद्धिः । जगति व्यव-
हारो लोकस्य न तु परमात्मनि तथा । अतो जगति
प्रसिद्धिः शब्दानाम् ॥ १७ ॥

तदधीनत्वात्तच्छब्दवाचमित्युक्तम् । तज्जीवसुख्यप्रा-
णयोर्लिङ्गम् । अस्य श्रदैकांशाभ्याम् जीवो जहात्यथ सा
शुभ्यति वायुना हि सर्वे लोका नेनीयन्ते इत्यादि-
श्रुतिभ्य इति चेत् न, उपासनात्रैविध्यादिति व्याख्यात-
त्वात् ॥ १८ ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानभ्यामपि
चैवमैके ॥ १६ ॥

वाक्यान्ययात् ॥ २० ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ॥ २२ ॥

अवस्थितैरिति कायकृतज्ञः ॥ २३ ॥

परमात्मज्ञानार्थं कर्मादिकमपि वदतीति जैमिनिः ।
कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तस्मै
होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये कथन्तु भगवः स आदेशो
भवतीति यया सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिना प्रश्नव्या-
ख्यानभ्याम् । एवमपि चैके पठन्ति । यस्तं न वेद
किमृचा करिष्यतीति ॥ १६ ॥

वाक्यस्याप्येवमन्वयो युज्यते पृथक् स्थितस्यापि पर-
मात्मनः ॥ २० ॥

नान्यः पन्था विद्यते अयनायेति प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्ग-
त्वेन कर्मादिकमुच्यत इत्याश्रयः । यस्मादेवमनित्यफल-
मन्यत्तस्मान्नान्यः पन्था इति ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यतो मुमुक्षोः कर्मादिना भाव्यं साधनसाध-
नत्वेन अतस्तद्वक्त्यौडुलोमिः मन्यते ॥ २२ ॥

सर्वं परमात्मन्यवस्थितमिति वक्तुं तद्वचनमिति काश-
कृतज्ञः । कृष्णद्वैपायनमतादेकदेशविदः परे । वदन्ति
यथा प्राज्ञं न विरोधः कथञ्चनेति पाद्वे ॥ २३ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २५ ॥

साक्षाच्चोभयान्न नात् ॥ २६ ॥

आत्माश्रुतेः परिणामात् ॥ २७ ॥

स्त्रीशब्दा अपि तस्मिन्नेवेत्याह हन्तेतमेव पुरुषं
सर्वाणि नामान्यभिवदन्ति । यथा नद्यः स्यन्दमानाः
समुद्रायणाः समुद्रमभिविशन्त्येवमेवैतानि नामानि
सर्वाणि पुरुषमभिसंविशन्तीति प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्
प्रकृतिशब्दवाच्योऽपि स एव ॥ २४ ॥

नायानु प्रकृतिं विन्द्यान्नाश्रयिनं च महेश्वरम् । महा-
मायेत्यविद्येति नियतिर्माहिनीति च । प्रकृतिर्वासने-
त्येव तवेच्छानन्त ! कथ्यत इति वचनादभिध्येव च प्रकृति-
शब्देनोच्यते । सोऽभिध्यासप्रकृतिः स प्रज्ञा स आनन्द इति
श्रुतेरभिध्या च स्वरूपमेव । ध्यायति ध्यानरूपासौ सुखी
सुखमतीव च । परमैश्वर्ययोगेन विरुद्ध्यर्थतयेष्यत इति
ब्रह्माण्डे एवस्त्रीष पुरुष एष प्रकृतिरेष आत्मैष ब्रह्मैष
लोक एष आलोको योऽसौ हरिरादिरनादिरनन्तोऽतः
परमः परादिश्वरूप इति पैङ्गिश्रुतौ साक्षादेव प्रकृतिपुरुष-
त्वाच्चानात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण करोतीति प्रकृतिरिति योगाच्च प्रकृतावनु-
प्रविश्य तां परिणाम्येतत् परिणामनियामकत्वेन तत्र
स्थित्वात्मनी बहुधाकरणात् अथ हैष आत्मा प्रकृतिमनु-

योनिस्तु हि गीयते ॥ २८ ॥

एतेन सर्वं व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २९ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भगवत्पूज्यपादविरचिते प्रथ-
माध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

प्रविश्यात्मानं बहुधा चकार तस्मात् प्रकृतिरित्याचक्षत
इति भाक्तवेद्यश्रुतिः । अविकारोऽपि परमः प्रकृतिसु
विकारिणी । अनुप्रविश्य गोविन्दः प्रकृतिश्चाभिधीयत
इति नारदीये । न चान्यत् कल्पाम् अप्रमाणक-
त्वात् ॥ २७ ॥

अव्यवधानेनोत्पत्तिद्वारत्वञ्च प्रकृतित्वं तच्चास्यैव हि
गीयते । यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति व्यवधाने
प्रकृतिसु पुंस्त्वं विद्वद्भिरिष्यते । स्मृतिरव्यवधानेन प्रकृति-
त्वमिति स्थितिः । उभयात्मकसूतित्वाद्वासुदेवः परः
पुमान् । प्रकृतिः पुरुषश्चेति शब्दैरेकोऽभिधीयत इति
ब्रह्माण्डे ॥ २८ ॥

एतेन सर्वं शून्यादि शब्दा अपि व्याख्याताः । एष
ह्येव शून्य एव ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाव्यक्तोऽ-
दृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति महोपनिषदि । शब्दले कुर्वते

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सृष्ट्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यसृष्ट्यनव-
काशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त-
स्तीदनात्तुच्छ उच्यते । नैष भावयितुं योग्यः केनचित्
पुरुषोत्तमः । अतो भावं वदन्त्येनं नाश्वत्वान्नाश इत्यपि ॥
सर्वस्य तदधीनत्वात्तत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यव-
हारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिरिति महाकौर्मि एतेन 'तदधी-
नत्वादयुक्तयुक्तिसमुदायेन । अवधारणार्थं सर्वस्याप्युक्त-
स्याध्यायमूलतः । हिरुक्तिं कुर्वते प्राज्ञा अध्यायान्ते विनि-
र्णये इति वराहसंहितायाम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतमहासूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत् पूज्यपाद विरचिते प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थपादः समाप्तः ।

उक्तैर्धर्मैः विरोधं दर्शयत्यनेनाध्यायेन । प्रथमपादे
सृष्ट्यविरोधं प्रथमतः सृष्ट्यविरोधं दर्शयति सर्वज्ञा रुद्रादयः
अतस्तेषां वचनविरोधेऽप्रामाण्यमेव स्यादिति चेत् न अन्य-
सृष्टीनां विष्णादिभिर्निर्नितरां सर्वज्ञैरेव कृतत्वाच्छ्रुतेषां
विकल्पसिध्यति ॥ १ ॥

इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

इतरेषां तासु स्मृतिपूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धेरप्रामाण्यं तासां युक्तं च शब्देन भागोपलब्धिरङ्गी-
कृता ॥ २ ॥

योगफलं प्रत्यक्षोपलब्धिरिति न मन्तव्यम् । उक्ता-
भ्यामेतत्तत्काल एव फलादृष्टेः ।

नैव श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं
विलक्षणत्वान्नित्यत्वात्तदनुसारित्वाच्च । न हि नित्य-
दीषाः कल्पयाः स्वतश्च प्रामाण्यं अन्यथानवस्थितेः ।
न चक्षुर्न श्रोत्रं न तर्को न स्मृतिर्वेदा ह्येवैवं वेदय-
तीति भागवेद्यश्रुतेश्च । नित्यत्वञ्च शब्दादेव प्रतीयते ।
वाचाविरूपनित्यवेत्यादौ । अनादिनिधना नित्येति च
स्मृतिः ॥ ३ ॥

अधिकारिणां फलं भविष्यत् पुराणे च । ऋग्यजुः-
सामाथर्वाख्या मूलरामायणं तथा । भारतं पञ्चरात्रञ्च
वेदा इत्येव शब्दिताः । पुराणानि च यानीह वैष्णवानि
विदो विदुः । स्वतःप्रामाण्यमेतेषां नात्र किञ्चिद्विचार्यते ।
यद्येषूक्तं न दृश्येत पूर्वकस्मात् कारणम् । ना प्रामाण्यं
भवेदेषां दृश्यते ह्यधिकारतः । इतः प्रामाण्यमन्येषां न

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥२॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

स्वतस्तु कथञ्चन । अदृश्योक्तौ ततस्तेषामप्रामाण्यं न संशय-
इति ॥ ४ ॥

सद्ब्रवीदापीऽब्रुवन्नित्यादि वचनाद्युक्तिविरुद्धो वेद-
इत्यतोऽब्रवीत् । सदाद्यभिमानिदेवतेव तत्र व्यपदिश्यते ।
तेषाञ्चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमनुगतिश्च सर्वत्र । अतस्तासां
सर्वमुक्तं युज्यते ॥ ५ ॥

तासां सामर्थ्यं महद्भिः भविष्यत् पुराणि । पृथिव्याद्य-
भिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां
दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वा गता नित्यं वासुदेवै-
कसंश्रया । इति ॥ ६ ॥

असदेवेदमग्र आसीत् । असतः सद्जायतेत्यादिना
असतः कारणत्वोक्तिर्विरोध इत्यतो वक्ति । प्रतिषेधमात्रत्वा-
न्नासतः कारणत्वं युक्तम् । असतः कारणत्वाद्युक्तिविरुद्धं
वेदवाक्यमित्येतदत्र निविध्यते । सर्वशब्दानां ब्रह्मणि सम-
न्वयेऽपि तदधीनत्वादर्थवदित्यादिनाऽमुख्यत्वेनान्यस्यापि
वाच्यत्वाद्भौतकारादुभयतः प्राप्तिः । तथाच श्रुतिप्राप्तमेवा-
सम्मतमत्र निविध्यते समस्योपरि निषेधात् अर्थाद्युक्तिविरो-
धोऽत्र निराक्रियते ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्य-

निर्मीक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

स अत उत्पत्तौ प्रलयेऽपि सर्वासत्त्वमेव स्यात् ॥ ८ ॥

प्रलये सर्वासत्त्वं भावे दृष्टान्तभावादेकं न युज्यते । सत
उत्पत्तिः सविशेषनाशश्च लोके दृष्टः दृष्टान्तभावादेव ॥ ८ ॥ १० ॥

एतावानेव तर्क इति प्रतिष्ठापकप्रमाणभावादुक्ताद-
न्यथानुमेयमिति चेन्न । एवमपि प्रमाणसिद्धेऽपि मोक्षेऽ-
न्यथानुमेयत्वादनिर्मीक्षप्रसङ्गः । अतो यावत् प्रमाणसिद्धं
तावदेवाङ्गीकर्तव्यं नातोऽन्यच्छेदम् । यावदेव प्रमाणेन
सिद्धं तावदहापयन् । स्वीकृत्यानेव चान्यत्र शक्यं मान-
मृते क्वचिदिति वामने ॥ ११ ॥

एतेन दृष्टान्तभावेनाभावेन विशिष्टा अपरिग्रहा अपि
विरुद्धसिद्धान्ताः । अकर्तृकत्वात् चेतनकर्तृत्वजीवकर्तृत्वा-
दयोऽपि । अकस्माद्वीदमाविराप्तीदकस्मात्तिष्ठत्वकस्मा-
त्तयमभ्युपैति । प्रधानादिदमुत्पन्नं प्रधानमधितिष्ठति प्रधाने
लयमभ्येति न ह्यन्यत् कारणं मतम् । जीवाद्भवन्ति भूतानि
जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चलाः । जीवे तु लयरुच्छन्ति न जीवात्

भोक्तापक्षेऽविभागश्चेत् स्यान्नोक्तवत् ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

कारणं परमित्यादि श्रुतिप्राप्ता निराकृताः यथा दुःखादिषु जीवस्याभ्यतन्त्रमेव मन्येष्वपीति दृष्टान्तः । श्रुतिगतिषु ब्रह्मवाचकत्वेन दर्शिता । यत्रान्यवाचकत्वेऽप्यविरोधस्तथान्यदप्यमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यते इति नियमः ॥ १२ ॥

कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति मुक्तजीवस्य परप्राप्तिरुच्यते । अतस्तयोरेविभागः । अतः पूर्वमपि स एव । न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति चेन्न स्यान्नोक्तवत् । यथा लोके उदके उदकान्तरस्यैकीभावव्यवहारोऽप्यन्तर्भेदोऽस्त्येव एवं स्यादन्यत्रापि । तथाव श्रुतिः । ययोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव भवतीति स्नाने च । उदकं तूदके सितं मिश्रमेव यथा भवेत् । न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्रदृश्यते । एवमेव हि जीवोऽपि तादात्म्यं परमात्मनः । प्राप्तोऽपि नासी भवति स्वातन्त्र्यादिविशेषणात् इति । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत् प्राप्तुं नैव शक्यते । तद्यत् स्वभावकैवल्यं स भवान् केवली हरिरिति च । न ते महित्वमन्वशुवन्ति । न ते विष्णोर्जायमानो न जायत इत्यादि च फलत्वेऽपि युक्तिविरोधेऽन्तर्भावाच्चोक्तम् ॥ १३ ॥

स्वतन्त्रबहुसाधनसृष्टिर्लोकदृष्टान्तेनैवं ब्रह्मणः स्वरूप-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यापदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्य-
शेषात् ॥ १७ ॥

सामर्थ्यादेव तस्य सृष्टिः किं खिदासीदधिष्ठानमारम्भणं
कतमस्वित् कथमासीदिति ह्याचेपः । अधिष्ठानाद्यनुक्तेः ।
आदिशब्दात् युक्तिभिश्च । परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपे-
क्षते । साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्या-
दिभिः ॥ १४ ॥

स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येत । अनुक्तं पञ्चभि-
वदैर्न वस्तुस्ति कुतश्चन । अती वेदत्वमेतेषां यतस्ते सर्व-
वेदका इति स्कान्दे ॥ १५ ॥

अङ्गः संभूतः पृथिव्यो रसाद्येत्यादि साधनान्तरप्रतीतेः
कथमनुपलब्धिरित्यत आह । अवरस्य तदधीनस्य साधनस्य
सत्त्वात् । काल आसीत् युक्ज आसीत् परम आसीत्
तद्यदासीत्तदा वृत्तम् आसीदथ ह्येक एव परम आसीद्य-
स्यैतदासीत् न ह्येतदासीदिति काषायणश्रुतिः ॥ १६ ॥

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति सर्वस्यासत्त्वव्यप-
देशान्नेति चेन्न अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदु-
च्यते तस्मात् आसीदित्यादि वाक्यशेषात् न चान्यत्र प्रमाण-
मस्ति । अजा ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभो-
गामजोऽन्यः । अनाद्यनन्तं जगदेतदीदृक् प्रवर्त्तते नात्र

युक्तैः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

विचार्यमस्ति । न चान्यथा क्वापि च कस्य वेदमभूत् पुरा
नापि तथा भविष्यत् । असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्व-
रम् । असत्यमाहुर्जगदेतदज्ञाः शक्तिं हरयेन विदुः परां
हि । यः सत्यरूपं जगदेतदीदृक् सृष्ट्वा भूत्त्वत् सत्यकर्म्या
महात्माहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसी सृजते । अथै-
नमाहुर्नित्यकर्मेति । नित्यं ह्येवासी कुरुते । यच्चकेत सत्य-
मित्येतमीषमित्यादि स्मृतियुतिभ्यश्च । परस्परविरोधे तु
वाक्यानां यत्र युक्तता तथैवार्थः परिज्ञेयो नावाक्या युक्ति-
रिष्यत इति वृहत्संहितायां विरुद्धवत् प्रतीयते न आगमाय
एवं मिथः । तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्ववेक्ष्यत इति च ।
ईशानीयो जगन्मिथ्या न पूज्यो गुरुरित्यपि । इत्यादि
बुद्धिरुद्धानि प्रमाणान्यथ युक्तयः । प्रमाणैर्बहुभिर्ज्ञेया भासा
इति वैदिकैः । वेदवेदानुसारिषु विरोधेऽन्यार्थकल्पना ।
अन्येषान्तु विरुद्धानां विप्रलम्भोऽथ विश्वम इति भागवत-
तन्त्रे । शास्त्रार्थयुक्तोऽनुभवः प्रमाणन्तुत्तमं मतम् । मध्य-
मं त्वागमो ज्ञेयः प्रत्यक्षमधमं स्मृतम् । प्रत्यक्षयोरगमयो-
र्विरोधे निश्चयाय तु । अनुसन्दो न स्वतन्त्राः प्रमाणपदवीं
ययुरिति पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ १७ ॥

साधनानां साधनत्वं यदात्माधीनमिष्यते । तदा साध-
नसम्पत्तिरैश्वर्यद्योतिका भवेदित्यादेः साधनान्तरेण सृष्टि-
र्युक्ता । अद्भ्यः सम्भूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टावित्यादिशब्दान्त-
राच्च ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्तेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

साधनान्तरेण हि पटादिसृष्टिर्दृष्टा ॥ १९ ॥

तच्च साधनं जातं तेनानुप्रविष्टमेव । यथा शरीरेन्द्रियादि । प्रकृतिं पुष्पञ्चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः । क्षीमयामास भगवान् सृष्ट्यर्थं जगती गुरुः इति कीर्त्तनं ॥ २० ॥

जीवकर्तृत्वपक्षः श्रुतिप्राप्तिं विस्तरान्निराक्रियते । जीवकर्तृत्वपक्षे हितकरणमहितकरणञ्च न स्यात् ॥ २१ ॥

न च ब्रह्मणः अमचिन्तादिदोषप्राप्तिः अधिकशक्तिमत्त्वात् श्रोता मन्ता द्रष्टा देष्टा द्योष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः एष त आत्मा सर्वान्तरीयी अशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति निर्देशात् ॥ २२ ॥

दिष्टवन्मा स्वतन्त्रत्वात् स्वतः कर्तृत्वानुपपत्तिर्जीवस्य । यथा दारुमयीं योषां नरः स्थिरसमाहितः । सङ्गत्य अङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः इति महाभादते ॥ २३ ॥

जीवेनैव कार्थ्योपसंहारदर्शनान्तस्य कर्तृत्वमिति चेन्न

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

कृत्स्न प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

यथा गोष्ठे क्षीरं दृश्यमानमपि प्राणादेव जायते । अन्न-
रसादिरूपेण प्राणः परिणयत्यसाविति वचनात् एवं जीवे
दृश्यमानोऽपि कार्योपसंहारोऽस्वातन्त्र्यात् परकृत एव ।
य आत्मानमन्तरोपगमयति । नाहं कर्त्ता न कर्त्ता त्वं
कर्त्ता यस्तु सदा प्रभुरित्यादिः ॥ २४ ॥

न च कर्त्तृक्षरस्यादृष्टिविरोधः । देवादिवददृश्यत्व-
शक्तियोगात् लोकेऽपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा
किमीश्वरस्य । न युक्तियोंगाद्वाक्यानि निराकार्याण्यपि
क्वचित् । विरोध एव वाक्यानां युक्तयो न तु युक्तय इति
बृहत्संहितायाम् ॥ २५ ॥

अथ च दोषो जीकर्तृत्वपक्षे एकेनाङ्गुलिमात्रेण प्रव-
त्तमानोऽपि पूर्णप्रवृत्तिः स्यान्न च तद्युज्यते । सामर्थ्यक-
देशदर्शनात् । नाटकदेशेन निरवयवत्वात् । अथ यः स
जीवः स नित्योनिरवयवोऽज्ञाता ज्ञाता सुखी दुःखी शरीरे-
न्द्रियस्थ इति भाव्येय श्रुतिः । न चोपाधिकृतोऽंशः स एव ।
अंश उपहित इति द्वित्वापेक्षत्वात् । न चान्यत् कल्पं यदि
युक्त्या विरुद्धे तत्तदीशकृतमेवहीति गत्यन्तरोक्ते ॥ २६ ॥

न चेश्वर पक्षेऽयं विरोधः । योऽसौ विरुद्धोऽविरुद्धोऽ-
नुरागवाननुरागवान् इन्द्रोऽनिन्द्रः प्रवृत्तिरप्रवृत्तिः स परः

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

स्वपक्ष दोषाश्च ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

विकरणत्व न्नोति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

परमात्मैति पेश्यादि श्रुतिव शब्दमूलत्वाच्च न युक्ति-
विरोधः । यद्वाक्योक्तं न तद्युक्तिर्विरोधुं शक्नुयात् कश्चित् ।
विरोधे वाक्ययोः क्तापि किञ्चित् साहाय्यकारणमिति
पुरुषोत्तमतन्त्रे ॥ २७ ॥

परमात्मनो विचित्राः शक्तयः सन्ति न चान्येषाम् ।
विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराणो न चान्येषां शक्तयस्तादृशाः स्युः ।
एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा सर्वान् देवानेक एवानुविष्ट
इति श्वेताश्वतरश्रुतिः ॥ २८ ॥

ये दोषा इतरत्रापि ते गुणाः परमेमताः न दोषः परमे
कश्चिद् गुणा एव निरन्तरा इति वचनात् जीवपक्ष एव
दोषः न परमात्मपक्षे । अथ यः स दोषः साञ्जनः स
जनः स जनिः सजीवो यः सनिर्दोषो निष्कलः सगुणः
परमात्मैति काल्यायन श्रुतिः ॥ ३९ ॥

सर्वे युक्ता शक्तिभिर्देवता सा परेति यां प्राहुरजस्र-
शक्तिम् । नित्यानन्दा नित्यरूपा च मुक्ता जरा च या शाश्व-
तात्मैति च यां वदन्तीति चतुर्वेदशिखायाम् । अतो न केवलं
विचित्रशक्तिः किन्तु सर्वशक्तिरेव ॥ ३० ॥

न च करणाभावादनुपपत्तिरिति युक्तम् । अपाणि-

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यं ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४

पादो जवनी गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स
वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुषं महान्तम् ।
न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत् समश्चाप्यधिकञ्च
दृश्यते । पराच शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया चेत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वोपेतावेति सामान्य
परिहारेऽपि विशेष युक्त्यर्थं पुनराशङ्का ॥ ३१ ॥

यत् प्रयोजनार्थं सृजत्यादिस्तदूनत्वादपूर्णता इत्यत
आह अथैष एव परम आनन्द इत्यादिना कृतकृत्यत्वा न
प्रयोजनाय सृष्टिः ॥ ३२ ॥

किन्तु यथा लोके मत्तस्य सुखोद्वेकादेव नृत्यगानादि
लीला न तु प्रयोजनापेक्षया । एवमेवेश्वरस्य नारायण
संहितायाञ्च । सृष्ट्यादिके हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्षतु कुरुते
केवलानन्दं यथा मत्तस्य नर्तनम् । पूर्णानन्दस्य तस्यैव
प्रयोजनमतिः कुतः । सुक्ता अप्यायुःकामाः स्युः किमुता-
स्याखिलात्मन इति देवस्यैव स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का
स्पृहेति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

सर्वकर्तृत्वे वैषम्य नैर्घृण्ये तस्यैत्यतो वक्ति कस्मापेक्षया
फलदातृत्वाच्च तस्य नैर्घृण्ये पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन
पापं इत्यादि श्रुतिः ॥ ३४ ॥

न कर्मविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

इति श्रीमत् कृष्णार्जुनायन-कृत ब्रह्मसूत्र-

भाष्ये श्रीमदानन्दतौर्ध भगवत् पाद

प्रारचिते द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ।

यदपेक्षयासौ फलं ददाति न तत् कर्म एव ह्येव साधु
कर्म कारयति तथा यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नियोषते । एष उ
एवा साधु कर्मकारयति तं यमधी निनीषत इति श्रुतेः ।
कर्मणोऽपि तन्निमित्तत्वादिति चेन्न तस्यापि पूर्वकर्मकारण-
मित्यनादित्वात् कर्मणः । भविष्यपुराणे च । पुण्यपापा-
दिकं विष्णुः कारयेत् पूर्वकर्मणः । अनादित्वात् कर्म-
णश्च न विरोधः कथञ्चनेति ॥ ३५ ॥

न च कर्मापेक्षत्वे नेश्वरस्य अस्मात्तन्त्वाम् । द्रव्यं कर्म च
कालश्च स्वभावी जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति
यदपेक्षयेत्यादिना कर्मादीनां सत्त्वस्याऽपि तदधीनत्वात् न
च पुनर्वैषम्याद्यापातेन दोषः । तादृशवैषम्यादेरुपलभ्यमान-
त्वात् । स कारयेत् पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषमपि
कृत्वित् स्यात् । ईशी यतो वा गुणदोष सत्त्वे स्वयं परो-
ऽनादिरादिः प्रजानामित्यादि चतुर्वेदशिखायाम् ॥ ३६ ॥

अवशिष्टैरुपसंहरति । गुणाः श्रुताः विवक्षाश्च देवे

रचनानुपपत्तेऽनानुमानम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेऽपि ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

सत्यश्रुता चयेपनैवात्रशङ्का चिन्त्यावै ह्यचिन्त्याश्च तथैव
हिदीपाः श्रुताश्चनाक्षोर्हि तथा प्रतीता इति सर्वगुणोपप-
त्तिश्रुतेः ॥ ३७ ॥

इति श्रीकृष्णदेपायनकृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थ भगवत् पादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समन्व-
यानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन् पादे अचेतन प्रवृ-
त्तिमतं प्रथमतो निराकरोति । अचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनु-
पपत्तेर्नानुमान परिकल्पितं प्रधानं जगत् कर्तृ च शब्देन
प्रमाणाभावं दर्शयति ॥ १ ॥

चेतनस्य स्वतः प्रवृत्तिदर्शनाच्च ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्युज्यत इत्युक्तं न युक्तं
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राचीऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते-
श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीचीऽन्यायां दिश मनु एतेन हरावप-
दीनखड्गं भवतीत्यादितत्रापि ईश्वरनिमित्तप्रवृत्तिश्रुतेः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थिते ज्ञानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

न ऋतेत्वा क्रियते किञ्च नार इति तद्व्यतिरेकेण एक-
स्यापि कर्मणानवस्थिते रनपेक्षितमेवाचेतन वादि-
मतम् ॥ ४ ॥

सेश्वरसांख्यमत निराकरोति । यथा पृथिव्या एव
पर्जन्यानुगृहीतं तृणादिकमुत्पद्यते । एवं प्रधानादीश्व-
रानुगृहीतं जगदिदं तौ ब्रवीति । यच्च किञ्चिज्जगत् सर्वं
दृश्यतेऽदृश्यतेऽपि वा । अन्तर्वह्निश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थित इति । ब्रह्मखिवेदमाविरासीद् ब्रह्मणि स्थितं ब्रह्म-
खिव लयमभ्येति ब्रह्मैवाधस्तात् ब्रह्मोपरिष्ठाद् ब्रह्म मध्यतो
ब्रह्म सर्वतो ब्रह्मै वेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभ्योऽन्यज्जगतीभावा-
त्तृणादीनां पर्जन्यवनानुग्राहकत्वमात्रमीश्वरस्य । स एव
भूयो निजवीर्यनोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिसिद्धयतीम् ।
अनामरूपात्म निरूपनामनी विधित्समानोऽनुससार
शास्तिहृदिति भागवते । द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादि
च । च शब्देन प्रकृतिसत्त्वादि प्रदातृत्वं चाङ्गीक्रियते ॥ ५ ॥

लोकायतिकपत्तं निराकरोति । यस्य धर्माधर्मौ
न स्तत्तत् सिद्धान्ते किं प्रयोजनं अतः स व्याहृते रेवो-
पेक्षः ॥ ६ ॥

पुरुषात्मवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च त्रयशक्ति वियोगात् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

पुरुषोपसर्जना प्रकृतिकर्तृवादं निराकरोति यथा
चेतनसंबन्धादचेतनमेव शरीर मस्मादिकमादाय गच्छति ।
एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषसंबन्धात् प्रवर्त्तत इति
चेत् न नक्तृत्वाक्रियत किञ्च नारे इति तत्रापि तयात्वे
दृष्टान्ताभावात् ॥ ७ ॥

शरीरप्रवृत्तौ पुरुषस्याङ्गत्वात् । अङ्गमङ्गी समादाय
यथाकार्यं करोत्यसावित्यङ्गित्वव्यवहारोऽनुपपन्नः ॥ ८ ॥

प्रकृत्युपसर्जनं पुरुषकर्तृवादमपाकरोति शरीरसम्बन्धात् पुरुषः प्रवर्त्तत इत्यङ्गीकारेऽपि स्वतस्तस्या सामर्थ्या-
च्छरीरसम्बन्ध एवायत्तः ॥ ९ ॥

सकलश्रुतियुक्तिविरुद्धत्वाच्चानीश्वरमतमसमञ्जसम् । श्रु-
तयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चैश्वरं परम् । वदन्ति तद्विरुद्धं यो
वरेत् स हि नराधम इति पाद्ये ॥ १० ॥

परमात्मारम्भवादमपाकरोति । महत्त्वादीर्घत्वाच्च यथा-
कार्यमुत्पद्यते एवं ह्रस्वत्वात् पारिमाण्डव्याच्च कार्यमुत्पद्यते ।
वाग्वद्वादन्त्यर्थे तयोरेपि न स्यात् । विशेषकारणाभावात्

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साध्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

ईश्वरेच्छाया नित्यत्वे तदभावेऽपि परमाणुकर्माभावान्नेदा-
नीमपि स्यात् । अनित्यत्वतत्कारणाभावात् । अतः परमा-
णुचेष्टाभावात् तत् कार्याभावः । वैदिकेश्वरस्य तु वेदेनैव
सर्वशक्तित्वोक्तेः सर्वमुपपद्यते । स्वतएव काले विशेषाङ्गी-
कृतेश्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

कार्यकारणादीनां समवायसम्बन्धाङ्गीकारात्तस्य भिन्न-
त्वसाध्यात् समवायन्त्वपेक्ष्यानवस्थितिः न च तत् प्रमाणं
प्रथमसम्बन्धासिद्धौ च तदसिद्धिः । स्वनिर्वाहकत्वे समवाय
एव न स्यात् ॥ १३ ॥

नित्यत्वाच्च परमाणूनां समवायस्य च तस्यैव जनित्वा-
ङ्गीकारान्नित्यमेव च कार्यं स्यात् अन्यथा न कदा-
चित् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च परमाणूनां अनित्यत्वं तथादृष्टत्वात्
लोके ॥ १५ ॥

नित्यत्वे परमाणूनां तद्वत् सर्वं नित्यं स्यात् विशेष-

अपरिग्रहाच्चान्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमन्निमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पदे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

प्रमाणाभावात् । अनित्यत्वे कारणाभावात्तदुत्पत्त्यभावः ॥ १६ ॥

श्रुतिस्मृत्यपरिगृहीतत्वाच्चातिशयेनानपेक्षता । आन्वित्रिकीं तर्कविद्यामनुरक्तानिरर्थकामिति मोक्षधर्मे ॥ १७ ॥

परमाणुपुञ्जवादिमतं निराकरोति । समुदायस्यैकहेतुत्वं न युज्यते उभयहेतुकेऽप्यन्योऽन्याश्रयत्वात्तदप्राप्तिः । अन्यथा सर्वदा समुदायः स्वत्वं स्यात् ॥ १८ ॥

सर्वदा विद्यमानोऽपि समुदायः परस्परपेक्षया व्यवह्रियत इति चेत् न एवं कार्यमुत्पाद्य तस्य विनष्टत्वात् परस्परप्रत्ययः । तदपेक्षया व्यवहार इति न युज्यते । कारणे सति कार्यं भवत्येव इति हि तस्य नियमः ॥ १९ ॥

कार्योत्पत्तावेव कारणस्य नाशाच्च न विशेषकार्योत्पत्तिः ॥ २० ॥

कारणे विनष्टे कार्यमुत्पद्यते चेत्तत् कार्यमिति

प्रति संख्याऽप्रति संख्या निरोधप्राप्तेरविच्छे-
दात् ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

अनुसृतेष्व ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

प्रतिज्ञाहानिः । तत्काले कारणमस्ति चेत् विनाश-
कारणाभावाद्योगपद्यं सर्वकार्याणाम् ॥ २१ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमान्निसन्तानः
स सन्तानश्च विनाशो न युज्यते ॥ २२ ॥

कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा
कार्यभावान्न कार्यकारणविशेषः अनियमे कार्यानुत्-
पत्तिः ॥ २३ ॥

दोषादिषु विशेषदर्शनात् । क्षणिकत्वे नान्यत्रापि
क्षणिकत्वमनुमीयते चेदाकाशादिष्वपि विशेषदर्शनाद्-
न्यत्रापि तदनुमीयते ॥ २४ ॥

तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानाच्च प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वे
विशेषदर्शनस्यापि भ्रान्तित्वम् ॥ २५ ॥

शून्यवादमपाकरोति अदृष्टत्वादसतः कारणं त्वं न
युज्यते । असतः कारणत्वे उदासीनानां हेयोपादेयबुद्धि-

उदासीनाना मपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

वर्जितानां स्वप्न्यादीनामपि सकाशात् कार्यसिद्धिः
च शब्दान्न चेदन्यत्रापि ॥ २६ ॥

न स्यात् अविशेषात् ॥ २७ ॥

न च जगदेव शून्यमिति वाच्यं दृष्टत्वात् ॥ २८ ॥

न च दृष्टस्यापि स्वप्नादिवदभावः तस्योत्तरकाले स्वप्नीऽयं
नायं सर्पइत्याद्यनुभावात् । न च एतादृशं प्रमाण-
मस्ति ॥ २९ ॥

विज्ञानवादमपाकरोति न विज्ञानमात्रं जगत्तथाभा-
वानुभवात् ॥ ३० ॥

ज्ञानं क्षणिकमर्थानाञ्च स्थायित्वमुक्तम् । अतश्चा-
नैक्यम् ॥ ३१ ॥

प्रमाणाभावात् सर्वश्रुतिस्मृतियुक्तिविरुद्धत्वाच्च नैत-
पक्षा ग्राह्याः ॥ ३२ ॥

सदसद्वादमतं दूषयति । सत् स्यादसत् स्यात् सद-

एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

अन्यावस्थितेभ्योभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

प्रत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

सत् स्यादन्योन्यश्च स्यादित्येतन्नैकस्मिन् युज्यते । अदृष्टत्वे-
नासम्भवात् ॥ ३३ ॥

जीवस्य शरीरपरिमितत्वाङ्गीकारे अण्वादिशरीर-
स्थस्य हस्त्यादिशरीरेऽकात्स्न्यं स्यात् ॥ ३४ ॥

तत्तच्छरीरस्थस्य तत्तत्परिमाणत्वमिति न मन्तव्यं
विकारित्वादनित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

परिमाणाभावे स्वरूपाभावप्राप्त्यन्यपरिमाणस्थिते-
स्तदर्थत्वेन शरीरस्थितेभ्योनित्यत्वादविशेषेण सर्वशरीर-
नित्यत्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

पाशुपतपञ्चमपाकरोति यं कामयेतं तमुग्रं हृणोमि तं
ब्रह्माणं तमृषितं सुमेधां अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्म-
द्विषे शरत्वहं तवाउ अस्य देवस्य मीढं घोवयाविष्णोरंशस्य
प्रभृतेर्हरिभिः । विदेहिरुद्रो रुद्रियं महित्वं याशिष्टं
वर्त्तिरश्विनाविरावत् एकोहरै नारायण आसीन्न ब्रह्मा
नेशन इत्यादि श्रुतेः । पारतन्त्र्येण सामञ्जस्यात् स पशु-
मतिरीश्वरो जगत्कर्त्ता ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

कारणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥

अशरीरत्वात्तस्य जगता सम्बन्धो न युज्यते कर्तृत्वेन
कृतपुरुषवत् ॥ ३८ ॥

पृथिव्या अधिष्ठाने स्थितो हि कुलालादि कार्यं
करोति न चास्य तदास्ति ॥ ३९ ॥

इदमेव जगत्तस्य कारणवदधिष्ठानादिरूप नित्य-
स्यापि कस्यचिन्नावादुच्यते इति चेन्न भोगादि प्राप्तेः । उत्-
पत्तिविनाशौ सुखदुःखभोगाश्च प्राप्यन्ते तद्वताः ॥ ४० ॥

देहवत्त्वेऽन्तबत्त्व इत्यथा ज्ञानभावः । शरीरेण एव हि
ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा । विष्णोस्तु श्रुत्यैव सर्वे विरोधाः परि-
हृताः । यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमा-
त्मको भगवान् ज्ञानात्मकः परः ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक-
इति । बुद्धिमनोऽङ्गप्रत्यङ्गवत्तां भगवतो लक्षयाम हे बुद्धि-
मान् मनोवान् अङ्गप्रत्यङ्गवानिति । सदेहः सुखगन्धश्च
ज्ञानभासत्पराक्रमः । ज्ञानाज्ञानः सुखी मुख्यः स विष्णुः
परमोऽक्षर इत्यादिकथा ॥ ४१ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

इति श्रीमत् कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्र-

भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्

पादविरचिते द्वितीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः

समाप्तः ।

शक्तिपक्षं दूषयति स हि पुरुषाननुगृहीतस्त्रीभ्यः सत्-
पत्तिर्दृश्यते ॥ ४२ ॥

यदि पुरुषोऽङ्गीक्रियेत तस्यापि करणाभावादनुप-
पत्तिः ॥ ४३ ॥

यदि विज्ञानादिकरणं तस्याङ्गीक्रियते तदा तत एव
स्रष्ट्याद्युपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भावात् ॥ ४४ ॥

सकलश्रुत्यादिविरुद्धत्वाच्चासमञ्जसम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपाद-

विरचिते द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयपादः समाप्तः ।

न विद्यदश्रुतेः ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

गोख्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

स्याच्च कस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

जीवपरमात्माधिभूताधिदैवेषु श्रुतीनां परस्परविरोध-
मपाकरीत्यनेन पादेन । न, विद्यदनुत्पत्तिमत् तथा
श्रुतेः ॥ १ ॥

अस्थिवोत्पत्तिश्रुतिः । आत्मन आकाशः सम्भूत-
इत्यादि ॥ २ ॥

अनादिर्वा अयमाकाशः शून्यो लौकिकः इत्यादि-
श्रुतिर्गौणी । अन्यथोत्पत्तिश्रुतिवाहुल्यासम्भवात् ॥ ३ ॥

अथ हरावनित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इत्यथ-
यान्यनित्यानि प्राणः शुद्धीभूतानि भौतिकानीति यानि-
हवा उत्पत्तिमन्ति तान्यनित्यानि यानिह वा अनुत्पत्ति-
मन्ति तानि नित्यानि नष्टानि कदाचनोत्पद्यन्ते
न वा विलीयन्ते इति पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति ।
अथैतान्युत्पत्तिमन्ति चानुत्पत्तिमन्ति च प्राणः शुद्धाकाश
इति भास्त्वेष्वश्रुतेश्च भागशोऽनुत्पद्यन्ते इति ॥ ४ ॥

स्यादैवैकस्य उत्पत्तिमत्त्वमनुत्पत्तिमत्त्वं च गौणमुख्य-
त्वापेक्षया यथा ब्रह्मशब्दः । अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिष्व व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बृंहति बृंहयति चेति श्रुतेः । परे ब्रह्मणि मुख्योऽपि गौण-
त्वेन वि रच्यद्विष्यपि वर्तते । अत एवा ब्रह्मत्वं च तेषाम् ।
एवमन्नादप्यनुत्पत्तिमच्छब्दः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे इदं सर्वमसृजतेति प्रतिज्ञा-
हानिः । आकाशस्यापि सर्वस्मादव्यतिरेकात् । आत्मा
वा इदमेक एवाय आसीत् सदेव सौम्येदमग्र आसीत्
एकमेवा द्वितीयं इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादि
श्रुतिभ्यः ॥ ६ ॥

विभक्तत्वाच्च विकारित्वं युक्तम् । विकारिण एव हि
लोके विभक्ता दृश्यन्ते । एको विभक्तः परमः पुरुषो विष्णु-
रुच्यते । प्रकृतिः पुरुषः कालस्त्रय एते विभागतः । चतु-
र्थसु महान् प्रोक्तः पञ्चमाहं कतिर्मता । तद्विभागे न
जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् । योविभागीविकारः
स सोऽविकारः परो हरिः । अविभागात् परानन्दो
नित्योऽनित्यो गुणात्मकः । विभागीह्यल्पशक्तिः स्यान्नतदस्ति
जनार्दन इति बृहत्संहितायाम् ॥ ७ ॥

अथ नित्याश्चानित्याश्च तेजीवन्नान्याकाश इति तान्य-
नित्यानि वायुर्वाव नित्या वायुना हि सर्वाणि भूतानि

असम्भवस्तु सतोऽनुत्पत्तिः ॥ ६ ॥

नेनीयन्ते । अथ चेतनाश्चा चेतनाश्च तेजोवन्नान्याकाश इति
तान्यचेतनानि वायुर्वाय चेतनो वायुना हि सर्वाणि
भूतानि विजायन्ते । कुविदं गमनसाये वृधासः पुरा देवा
अनवद्या स आसन्ते वायवे मनवे बाधिताया वा सयन्नूपसं
सूर्येण सा वा एषा देवतानादिर्योऽयं पवन इति । यस्य
नादि न मध्यं नान्तो नोदयो ननिस्तोच इत्यादि श्रुतिभ्यो
वायोरपि अनुत्पत्तिरिति । अतोऽब्रवीत् एतेन मुख्या-
मुख्यानुत्पत्तिवचनेन विभक्तत्वाच्च वायुनुत्पत्तिश्रुतिरपि
व्याख्याता । नित्यः परमनित्यश्च तथा नित्यः परस्तथा ।
चतुर्वैतज्जगत् सर्वं परानित्यन्तु पार्थिवम् । अनित्यानि तु
भूतानि नित्यो वायुरुदाहृतः । परसु नित्यः पुरुषः प्रकृतिः
काल एव च । एतच्चतुष्टयं विष्णुः स्वयं नित्यः परात्परः ।
प्रतिव्युह्यव्युह्य चासावतीत्य च जनार्दनः । धारयत्यनिशं
देवो नित्यामन्दैकलक्षण इति कौर्म्ये ॥ ८ ॥

असदा इदमथ आसीत् ततो वै सद्जायत असतः
सद्जायतेत्यादि श्रुतिभ्यः सतोऽप्युत्पत्तिः श्रूयत इति चेन्न,
अनुत्पत्तिरेव सतः तु शब्देनोक्तव्यवस्थामपाकरोति, न-
ह्यसतः सदुत्पद्यते अदृष्टत्वादनुत्पत्तिः । तदा एतत्
ब्रह्माहुर्वृंहति बृंहयति चेति तदात्र तदसदाहुर्नह्यसाद-
यति कश्चन । तदा एतत् परमाहुः परतो हि तदुदीक्षत
इति श्रुतेः । असच्छब्दो ब्रह्मवाची देवानां पूर्वं युगे
असतः सद्जायते इति ब्रह्म वा असदा प्राणः प्राणीवाव

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

महान् सह आसीत्तेजोवन्न इत्याचक्षत इति पैङ्गिश्रुतिः ।
 त्वं देवशक्त्यां गुणकर्मयोनी रेत स्वजायां कविरादधेजः ।
 ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् ! करवाम किन्तु
 इति भागवते । अजायमानो बहुधा विजायत इति च
 प्रत्यक्षत्वं हरेर्जन्म न विकारः कथञ्चन । पुरुषः प्रकृतिः
 कालो महानित्यादिषु क्रमात् । विकार एव जननं
 पुरुषे तद्विशेषणम् । परतन्त्रविशेषी हि विकार इति
 कीर्तित इति पाद्वी । अविकारोऽपि भगवान् सर्वशक्ति-
 त्वहेतुतः । विकारहेतुकं सर्वं कुरुते निर्विकारवान् ।
 शक्ति-शक्तिमतोश्चापि न विभेदः कथञ्चन । — इति अवि-
 भिन्नापि सेच्छादिर्भेदैरपि विभाव्यत इति भागव-
 ततन्त्रे ॥ ६ ॥

वायोरग्निरित्यादेर्नान्यत उत्पत्तिर्ग्राह्या अतएव परा-
 त्तदपि जायते । तत्तजोऽसृजतेति ह्याह कारणत्वेनाप्यु-
 क्तोऽप्यमुख्यतयान्येषामपि शब्दोक्तत्वात् पुनरुक्तिः उभय
 कारणत्व-निवृत्त्यर्थम् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्तदपोऽसृजत तदिदं सर्वमिति श्रुते
 रग्नेराप इत्युक्तेऽपि ब्रह्मण एव वादिसृष्टिः । एतस्माज्जा-
 यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः
 पृथिवी विश्वस्य धारिणीत्यादि च कर्त्ता सर्वस्य वै विष्णुरेक

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ १३ ॥

एव न संशयः । इतरेषां तु सत्त्वाद्यायत एव तदाज्ञयेति च भविष्यपुराणे । वामने च — तत्र तत्र स्थितो विष्णुस्तत्तच्छक्तौ प्रबोधयन् । एक एव महाशक्तिः कुरुते सर्वमञ्जसेति धर्मात् खेदादिदृष्टेः पुनः प्रतिषेधः ॥ ११ ॥

ता अप ऐक्षन्त वद्वयः स्यामः प्रजाये महीति ता अन्नमसृजन्तेति अन्नोऽन्नसृष्टिः श्रूयते । अन्नः पृथिवीति कुतचित् पृथिवीसृष्टिः अतो विरुद्धत्वाद् प्रामाण्यमित्यतो वक्ति पृथिवी तत्तन्न शब्देनोच्यते भूताधिकारत्वात् । कार्त्तुस्तं प्रचुरा पृथ्वी पृथिवी नान्नस्य तथा विशेषः । आपश्च पृथिवी चान्नं पृथिवी वा अन्नं ता अपोऽन्नमसृजन्त पृथिवी वा अन्नमित्यादि शब्दान्तराच्च । आदिशब्दाद्युक्तिः । अपौरुषेयत्वेनादौ यस्य वाक्यस्य नाप्रामाण्यमित्यादि । कीर्त्तिं च — विरोधो वाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदिष्यते । यथा विरुद्धता न स्यात् तथार्थः कल्प्य एतयोरिति । रक्तोऽग्निरदकं शुक्लं कृष्णैव पृथिवी स्वतः । नाभिपन्नाभि सम्बन्धात् पीता सेत्यभिधीयते । क्षत्ररक्ताभिसम्बन्धाद्रक्तोदकबहुत्वतः । शुक्लत्वमित्येवमेव वर्णान्तरगतिर्भवेत् । विष्णुवीर्याभियोगाच्च पीतत्वं भुव इष्यते । पूर्णवीर्यं हि भगवाननादिः पुरुषोत्तम इति व्योमसंहितायाम् ॥ १२ ॥

प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोऽनाविशान्तकः तेनान्नेनाप्या-

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

यस्मैत्यादिनाऽन्यः संहर्त्ता प्रतीयत इति । अतो ब्रूते ।
 तस्याभिधानाद् योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया-
 निवृत्तिरिति सम्बन्ध लयस्य तदभिधाननिमित्तत्वलिङ्गात्
 तत् कर्तृकत्वं प्रतीयते किमु सादेर्जगतः इत्येतस्मादेव संहर्-
 रकर्त्ता विष्णुरिति प्रतीयते । किमु यमप्येति भुवनं साम्प्र-
 राये स नो हरिर्वृतमिहायुषे तु देवः य इदं सर्वं विला-
 पयति स हरिः परः परमात्मैत्यादि श्रुतिभ्यः । इत्ये-
 व शब्दः । स्रष्टाः पाता च संहर्त्ता स एको हरि-
 रीश्वरः स्रष्टृत्वादिकमन्येषां दातृयोषावदुच्यते । एक-
 देश क्रिया चात्र न तु सर्वात्मनेरितम् । सृष्ट्यादिकं
 समस्तं तु विष्णोरेव पदाद्भवेदिति स्कान्दे । निमि-
 त्तमात्र मीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः । हिरण्यगर्भः
 सर्वंश्च कालाख्योरूपिणस्तथेति भागवते । स ब्रह्मणा
 विसृजति स रुद्रेण विलापयति सोऽनुत्पत्तिरलयः एक एव
 हरिः परः परानन्द इति च महोपनिषदि ॥ १३ ॥
 अतएव हीदं पराक्रमादुत्पद्यते क्रमाद् विलीयते
 नासा वुदेति नास्तमेतीति भास्ववेयश्रुतौ क्रमात्तयः प्रती-
 यते । अक्षरात् परमादेव सर्वमुत्पद्यते क्रमात् । व्युत्-
 क्रमाद्विलयश्चैव तस्मिन्नेव परात्मनीतिचतुर्वेदशिखायाम् ।
 व्युत्क्रमात्तयः प्रतीयते । अत आह । क्रमवचनमपि विप-
 रीतक्रमापेक्षया । कर्त्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूत्या-

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति-
चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्त-
ङ्गावभावित्वात् ॥ १६ ॥

दिकस्य च । यः क्रमाद् व्युत्क्रमाच्चैव स हरिः पर उच्यते
इति । अतएव भाक्तवेद्यश्रुतिवचनात् । अनुरूपक्रमः
सृष्टौ प्रतिरूपो लये क्रमः । इति क्रमेण भगवान् सृष्टि-
संहारकृद् विभुरिति च पात्रे । पूर्वेषां पूर्वेषां सामर्थ्या-
धिक्यादुत्पद्यते च । वामने च । पूर्वे पूर्वे यतो विष्णोः
सन्निधानं क्रमाधिकम् । सामर्थ्याधिक्यमेतेषां पञ्चादेव
लयस्तथा । व्याप्तिश्चाभ्यधिका तेषां मत एव न संशय
इति ॥ १४ ॥

प्राणात्मनो मनसश्च विज्ञानं यच्चेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ-
स्तदयच्चेज्ज्ञान आत्मनीति लिङ्गाद्विज्ञान-मनसी अन्तरा
विपरीतक्रम इति चेन्न विशेष-प्रमाणाभावात् ॥ १५ ॥

मनसश्च विज्ञानमिति व्यपदेशश्चराचरेष्वालोचनावि-
ज्ञानं भवतीति भागापेक्षया स्यात् । न विज्ञानत्वापे-
क्षया । स्कान्देच । परादव्यक्तमुत्पन्नमव्यक्तात्तु, मह-
स्तथा । विज्ञानतत्त्वं महतः समुत्पन्नं चतुर्मुखात् ।
विज्ञानतत्त्वात्तु मनो मनस्तत्त्वाच्च खादिकम् । एवं
वाच्या परा सृष्टिरन्तस्तद्व्यपक्षेपेक्षया । विपरीतक्रमोच्चेयो
यस्मादन्तेहरेर्दृशिरिति ॥ १६ ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

ज्ञोऽतएव ॥ १८ ॥

स इदं सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि निलीनस्तद्विलाप्य
व्युत्तिष्ठते य इदं सर्वं विसृजति विज्ञापयति प्रस्थापयति
आच्छादयति प्रकाशयति विमोचयति एव एवेति श्रुतेः ।
परमात्मापि न विलीयते । अश्रुतत्वात्तु तद्ब्रह्मतयस्य
निलीनशब्देनापि हि तत्त्वमुच्यते तुच्छेनान्न पिहितं
यदासीदिति श्रुतेः । स एतस्मिंस्तमसि निलीनः प्रकृतिं
पुरुषं कालं चानुपश्यति नैवं पश्यति कश्चनेति पैङ्गिश्रुतिः ।
नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां सनित्यो निर्गुणो
विभुः । परः परमात्मा नित्यो विभुः कारणे लोकसाक्षी
परगुणैः सर्वदृक् शाश्वतश्चेत्यादि श्रुतिभ्यो नित्यत्वाच्च ।

नित्यो नित्यानामिति जीवस्यापि नित्यत्वगुणं सर्वत्र
वात्मनो व्युच्चरन्ति इत्युत्पत्तिरुच्यते अतो विरोध इति
अत आह जीवोऽभ्यत एव परमेश्वरादुत्पद्यते शब्दादेव
ते वात्र ते चिदात्मानोऽविनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशन्ति
अविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचनेति काष्ठा-
यश श्रुतिः ।

नित्यस्यापि हि जीवस्योपाध्यपेक्षया उत्पत्तिर्युज्यते ।
उत्पद्यन्ते चिदात्मानोनित्यानित्याः परात्मनः । उपाध्यपे-
क्षया तेषामुत्पत्तिरपि गीयत इति च व्योमसंहिता-
याम् ॥ १७ ॥

आत्माद्यात्मानश्चेतनानिर्गुणाश्च सर्वात्मानः सर्वरूपा

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अनन्ता इति काषायणश्रुतौ व्याप्तत्वं प्रतीयते । अणुर्ह्येष
आत्मायं वा एते सिः नीतपुण्यं चा पुण्यं—चेति गोप्यन-
श्रुतावणुत्वमित्यतो विरोध इति । अतो ब्रवीति हेतूनां
सकाशादणुरेव सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमभिगच्छ-
त्यमुष्मादिमं लोकमभिगच्छति स गर्भो भवति स प्रसूयते
स कर्म कुरुत इति पौष्पायण श्रुतेः ॥ १८ ॥

तत्र स्वातन्त्र्यप्रतीतिः । एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव
प्रलीयते एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृत मेक एव च दुष्कृतमित्यादेश
स्वयमेवेत्यतो वक्ति स एतेनैव स्वात्मना परेषामं गर्भमावि-
शन्ति परेण कर्म कुरुते परेण नीयते परेणीनीयते तं वाक्
तमभिवदन्ति स्वात्मेति एष ह्यानन्दमादत्त एष ह्येनं जीव-
मभिजीवयत्येष उत्क्रमयत्येष आगमयतीत्युत्तरवाक्ययोः
परमात्मनैवोत्क्रान्त्यादयः ॥ १९ ॥ २० ॥

व्याप्ता ह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्चेति व्याप्तिश्रुतेर्नाणुर्जीव
इति चेन्न स आत्मेदं सृजति स द्विधेदं विभर्त्यन्तर्वह्निश्च स
बहुधेदमनु प्रविश्यात्मनोऽभिनयति स आत्मा स आत्मनः स
ईशः स विष्णुः स परः परो वरीयानिति परमात्माधिकार-
त्वात् । एकशब्दैर्द्विशब्दैश्च बहुशब्दैश्च केशवः । एकं
एवोच्यते वेदैस्तावता नास्य भिन्नतेति भविष्यत्पुराणे

खशब्दोन्मानाभ्याम् ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्दिहि २४

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

तदयं प्राणोऽधि तिष्ठतितदुक्तशृणिषा तेन यातमि-
त्यादि च ॥ २१ ॥

एष ह्यात्मा ह्यक्ततो मानशक्तेस्तथाप्यसौ । प्रमिति
याति वेदैः पूर्णोऽचिन्त्यः सर्ववेदैकयोनिः । सर्वाधीशः सर्व-
वित् सर्वकर्त्तेति वाक्यशेष आत्मशब्दोन्मानाभ्यां च आत्मा
मेयः परं ब्रह्म परानन्दादिकाभिधाः । वदन्ति विष्णुने-
वैकं नान्यता सङ्गतिः कचिदिति कौर्म्ये ॥ २२ ॥

अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्गुज्यते यथा
हरिचन्दनविभुष एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः ।
अणुमात्रोऽप्ययं जीवः स्वदेहं व्याप्य तिष्ठति । यथा
व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविभुष इति ब्रह्माण्डपु-
राणे ॥ २३ ॥

सम्यगसम्यगवस्थान विशेषाद् युज्यते हरिचन्दनस्येति
चेन्न हृदि द्येष आत्मेति जीवस्यापि तथाभ्युपगमात् ॥ २४ ॥
यथा लोकस्य प्रकाशगुणेन व्याप्ति र्व्योतीरूपेणाव्याप्तिः
एवं चिद्रूपेणाव्याप्ति रिति वा । स्कान्देच - असम्यक् सम्य-
गिति वद्वावस्थामेदतः कुराव्याप्य व्याप्तिमुता स्वस्यचिद्रूपेनैव

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

नान्यथा । चिद्वृणस्य स्वरूपत्वा तद्व्याप्तिश्चेति युज्यते शक्ति-
योगात् सुराणाञ्च विविधा तु व्यवस्थिति रिति च ॥ २५ ॥

स नित्यो निरवयवः पुण्ययुक् पापयुक् च स इमं
लोकममुच्चावर्त्तते स विमुच्यते स एकधा, न सप्तधा, न
दशधेति गौपवनश्रुता वेकस्या बहुत्वं प्रतीयते । स पञ्चधा
सप्तधा दशधा भवति अतथा सहस्रधा गच्छति स विमुच्यत
इति पाराशर्यायण श्रुती बहुरूपत्वञ्च प्रतीयते अतो विरोधं
परिहरति । यथा पृथग् गच्छति एव मंशिनो जीवादंशाः
पृथग् गच्छन्ति ॥ अथैक एव स न गन्धवद्व्यतिरिच्यते अथैकी
भवति । अथ बह्वी भवति तं यथा यथेश्वरः प्रवृत्तते तथा
तथा भवति सोऽचिन्त्यः परमो गरीयानिति शाण्डिल्य-
श्रुतिः । अचिन्त्यैव शक्त्यैव एकोऽवयववर्जितः । आत्मानं
बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसम्पदेति पाञ्चे ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिषु जीवस्य परेणा भेदः प्रती-
यते । नित्यो नित्यानां चेतनं चेतनानां वा सुषर्णेत्यादिषु
भेदः । अत उच्यते भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसङ्घात
पूर्णः परोजीवसङ्घोऽप्यपूर्णः । यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽप्यत्र
ब्रह्मात्मोऽन्ततएवाभिवाञ्छेदिति सोपपत्तिककौशिक श्रुति
भिन्नएव जीवः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २६ ॥
 यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥
 पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २८ ॥

ज्ञानानन्दादिब्रह्मगुणा एवास्य यतः सारः स्वरूप मतो
 भेदव्यपदेशः यथा सर्वगुणात्मकत्वात् सर्वात्मकत्वं ब्रह्मण
 उच्यते । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । भविष्य पूराणि च - भिन्ना
 जीवाः परो भिन्न स्तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्म-
 रूपेण वेदवादिषु सर्वश इति ॥ २६ ॥

जीवस्याप्युत्पत्तिरुक्ता अतस्तस्य सोऽनादिना पुण्येन
 पापेन चानुबद्धः परेण निर्मुक्तः आनन्त्याय कल्पत इत्यना-
 दिकर्मसम्बन्ध आनन्त्याव्याप्तिश्च न युज्यत इत्यत आह ।
 यावत् परमात्मा तिष्ठति अनाद्यनन्तत्वेन एवं जीवोऽपि
 नित्यः परोनित्या जीवा उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च विमुच्यन्ते
 न चेति चाग्निवेश्मश्रुतिः । आत्मा नित्यः सुख दुःखे त्व-
 नित्ये जीवोऽनित्यो धातुरस्य त्वनित्य इति महाभा-
 रते ॥ ३० ॥

विज्ञानात्मासहा देवैश्च सर्वैः स आनन्दः सवलः स
 ओजः स परेणामुं लोकं नीयते स विमुच्यते जीवस्य
 ज्ञानानन्दादिरूपत्वं मुच्यते स दुःखादिमुक्त आनन्दो
 भवति सोऽज्ञानादिमुक्तो ज्ञानी भवति सोऽवलादिमुक्तो
 बली भवति स नित्यो निरातङ्गोऽवतिष्ठत इति वैद्वि श्रुता
 वननन्दादिरूपत्वं प्रतीयते अत आह यथा बालस्य सुदेव

नित्योपलब्धानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमोवा-

ऽन्यथा ॥ ३२ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

पुंस्त्वयौवनेऽभिव्यज्यते । एवं सतामेवानन्दादीनां व्यक्त्य-
पेक्षया तदुक्तिः । बलमानन्द ओजश्च समज्ञानमनाकुलम् ।
स्वरूपान्येव जीवस्य व्यज्यते परमादिभोरिति मौपवन
श्रुतिः ॥ ३१ ॥

व्यक्त्यनङ्गीकारे देवानां नित्योपलब्धिरानन्दादीनां
असुराणां नित्योऽनुपलब्धिर्मनुष्याणां नित्यं उपलब्धानुप-
लब्धी प्रसज्यते नित्यानन्दी नित्याज्ञानी नित्यबलः परमा-
त्मा नैव असुराः एवमनेवश्च मनुष्या इति अग्निवेश्म श्रुतिः ।
भविष्यत्पुराणे च - नित्यानन्द-ज्ञानबला देवा नैव तु
दानवाः । दुःखोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तूभयात्मकाः ।
तेषां यदन्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं सत्तम् । विज्ञानिनात्म-
योग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः । सम्यज्ज्ञानन्तु देवानां
मनुष्याणां विमिश्रितम् । विपरीतन्तु दैत्यानां ज्ञानस्यैवं
व्यवस्थितिरिति ॥ ३२ ॥

ईश्वरस्यैव कर्त्तृत्वमुक्तं यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्य
इति जीवस्योपलक्षणे अत आह जीवस्य कर्त्तृत्वाभावे
शास्त्रस्य प्रयोजकत्वप्राप्ते जीवोऽपि कर्त्ता ॥ ३३ ॥
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेत्यादिना मोक्षोऽपि ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविष-

यः ॥ ३६ ॥

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावश्च ॥ ३९ ॥

यथा च तत्त्वोभयथा ॥ ४० ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

साधनाद्युपादानप्रतीतिश्च ॥ ३५ ॥

आत्मानमेव लोकमुपासीतेति क्रियायां व्यपदेशाच्च

अन्यथा तेनैव लोकमिति व्यपदेशः स्यात् ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमीश्वरस्यैव कर्तृत्वमिति अतो वक्ति यथा-

जाने इदं ज्ञास्यामीत्यनियमः प्रतीयते एवं कर्मण्यपि

जीवस्य य आत्मानं मन्तरोपमयतीति च श्रुतिः ॥

कुतः ॥ ३७ ॥

अशक्तित्वात् जीवस्य ॥ ३८ ॥

समाधानाभावाच्च ॥ ३९ ॥

स्यातन्नां प्रतीयते अत आह यथा च तत्त्वणः

कारयितुं नियन्तृत्वं कर्तृत्वं च विद्यते एवं जीव-

स्यापि ॥ ४० ॥

सा च कर्तृत्वशक्तित्वाद् जीवस्यापरा परादेव । कर्तृत्वं

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्या
दिभ्यः ॥ ४२ ॥

अंगो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित-
वादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

कारणत्वञ्च स्वभावश्चेतना धृतिः । यत् प्रसादात्ति मे
सन्ति न सन्ति यदुपेक्षयेति पैङ्गिभ्युतिः ॥ ४१ ॥

ततः प्रयोजनकत्वं शास्त्रस्य नापद्येत कृतप्रयत्नापे-
क्षत्वात् प्रेरकत्वस्यादिशब्देन वैषम्यादिपूर्वकर्मप्रयत्नञ्च
संस्कारश्चाप्यपेक्ष्यतु । ईश्वरः कारयेत् सर्वं तच्चेश्वरकृतं
स्वयम् । अनादित्वाददोषश्च पूर्ण-शक्तित्वतो हरिरिति
भविष्यपुराणे । एतदेवं न चाप्येव मेतदस्ति च नास्ति चेति
मोक्षधर्मे ॥ ४२ ॥

अंश एव हीमे जीवाश्चांशो हि परमेश्वरः स्वयमंशेरिदं
सर्वं कारयत्यचलो हरिरिति गौपवनश्रुतावंशत्वं जीवस्यो-
पलभ्यते । नैवांशो न सम्बन्धो नापेक्षो जीवः परस्य
तथापि तु यथायोगं फलदः प्रभुरेकाराट् । न नियम्यः स
कास्यापि ससर्वस्य नियामक इति भास्ववेयश्रुतौ । अतो
ब्रवीति । मां रक्षतु विभुर्नित्यं पुनोऽहं परमात्मनः ।
अवरः परेण पितरं यो ह्यस्यानुवेद पर एतावरेण यस्तद्देद
स पितुः पिता सत् यस्त्वाविजानात् स पितुः पिता सत्
हा सुपर्णा सयुजा सखायेत्यादिना व्यपदेशादंशो जीवः ।
तथा च पाराशर्यायणश्रुतिः । अंशो ह्येष परस्य योऽयं

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

अपि च स्थाय्यंते ॥ ४५ ॥

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

पुमानुत्पद्यते च म्रियते च नानाद्येवं व्यपदिशति पितृति
पुत्रेति भ्रातृति च सखेति चेति । अन्यः परोऽन्यो जीवो
नासावस्य कुतश्चन नायं तस्यापि न कश्चनैत्यन्यथा च
काष्यायणश्रुतिः । ब्रह्म दाशा ब्रह्म कितवा ब्रह्मै वेमे दश
इत्यभेदेनाप्येकेऽधीयते । तथा चाग्निवेशश्रुतिः । अंशी-
ह्येष परस्य भिन्नं ह्येनमधीयरे इति । वाराहे च । पुत्र-
भ्रातृसखित्वेन स्वामित्वेन यतो हरिः । बहुधा गीयते
वेदेर्जीवींशस्तस्य तेन तु । यतो भेदेन चास्यायमभेदेन च
गीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टं भेदाभेदं न मुख्यत इति ॥ ४३ ॥

पादोऽस्य विश्वाभूतानि ॥ ४४ ॥

समैवांशी जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठा-
नीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति ॥ ४५ ॥

अनंशत्वश्रुतेर्गतिश्चाह । अंशत्वेऽपि न मत्स्यादि-
रूपी पर एवं विधः । यथा तेजोऽंशस्यैव कालाग्नेः
खद्योतस्य च नैकप्रकारता । यथा जलांशस्यामृतसमूहस्य
मूचादेश्च । यथा पृथिव्यंशस्य मेरोर्विष्ठादेश्च अभिमानि-
देवतापेक्षयैतत् ॥ ४६ ॥

एते स्वांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । अतः परं

अनुज्ञापरिहारौ देह सखन्वाज्ज्योतिरादि-
वत् ॥ ४८ ॥

पदव्यक्तं अव्यूढगुणवृंहितम् । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवी-
यः पुनर्भवः ॥ स्वांशश्चाथो विभिन्नांश इति द्वेधांश इत्यतः ।
अंशिनो यत्तु सामर्थ्यं यत् स्वरूपं यथास्थितिः । तदेव
नाणुमात्रोऽपि भेदः स्वांशांशिनोः कश्चित् । विभिन्नांशोऽप्य-
शक्तिः स्यात् किञ्चित् सादृश्यमात्रयुगिति वाराहे । न
त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य इति च ॥ ४७ ॥

परानुज्ञया प्रकृतिः परतो वन्धनिवृत्तिश्च जीवस्य प्रती-
यत्वेऽपि देहसखन्वात् । य आत्मानं मनुरीपमयति तमेवं
विद्वानमृतः इह भवतीत्यादि । न तु परस्य वासुदेवः सह-
र्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धोऽहं मत्स्यः कूर्मः वराहो नृसिंहो
वामनो रामः रामः कृष्णो बुद्धः कल्किरहं शतधाहं सहस्र-
धाहं ममितीहमनन्तो नैवेते जायन्ते नैतेषामज्ञानबन्धो
न मुक्तिः सर्व एव ह्येते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः परा-
नन्द इति चतुर्वेदशिखायाम् । युज्यते च ज्योतिरादि-
वत् यथादित्यो वियत्ततस्तत्प्रकाशश्चैकप्रकारः । शुक्लं कृष्णं
कनीनिकेति तदंशस्याप्यक्षो देहसखन्वान्न तादृशी शक्तिः
तदनुयाहृतत्वं तेनैवावृत्तिपरिहारश्च । यथा वाष्पामृतजलस्य
भूतलस्यामृतसमुद्रस्य चैकत्वं तदंशस्यापि क्षेपणस्तदनु-
याहृतत्वं तेनैव विरोधनिवृत्तिश्च । मौल्यधर्मे च — यत्
किञ्चिदिह लोकेऽस्मिन् देहबद्धं विशंपते ! सर्वं पञ्चभि-
राविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरो हि महद्भूतं प्रभुर्नाराः

असन्ततेश्चात्यतिकरः ॥ ४६ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

यणी विराट् । भूतान्तरात्मा विज्ञेयः स गुणी निर्गुणोऽपि
च । भूतप्रलयमव्यक्तं शुश्रूषु नृपसत्तमेति । वाराहे च -
अंशाश्च देहयोग्यत्वाद् जीवा बन्धादिसंयुताः । अनुग्राह्या-
श्वरेण न तु मत्स्यादिको हरिः । अदेहबन्धयोग्यत्वा-
द्यथा सूर्यप्रभाक्षिणी । यथा मृतसमुद्रस्य श्लेष्मादेश्च विरू-
पता । अनुग्राह्यत्वमन्यस्य तेनैवावृत्ति रोधनमिति ॥ ४८ ॥
अपूर्णशक्तित्वाच्च जीवस्य न मत्स्यादिसाम्यम् । तथा च
चतुर्वेदशिखायां - तस्य ह वा एतस्य परमस्य त्रीणि
रूपाणि कृष्णो रामः कपिल इति तस्य ह वा एतस्य पर-
मस्य पञ्च रूपाणि दश रूपाणि तानि ह वा एतानि
सर्वाणि पूर्णानि सर्वाण्यमितानि सर्वाण्यसंमितान्यथा वराः
सर्व एवा पूर्णाः सर्व एव ब्रह्मन्ते चाय मुच्यन्ते च केच-
नेति ॥ ४९ ॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति प्रतिविम्बत्वाच्च न सास्यम् ।
वाराहे च । द्विरूपावंशको तस्य परमस्य हरेर्विभोः ।
प्रतिविम्बांशकश्चाथ स्वरूपांशक एव च । प्रतिविम्बांशका
जीवाः प्रादुर्भावा परे स्मृताः । प्रतिविम्बोऽस्वल्पसास्यं
स्वरूपाणीतराणि तु इति । सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिविम्बो
द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधि रिन्द्रचापो यथा रवेरिति
पेङ्गिश्रुतेः । यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततमिति
च श्रुतिः ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥५१॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णवैपायनकृतब्रह्मसूत्र-
भाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पाद
विरचिते द्वितीयाध्यायस्य

तृतीय पादः समाप्तः ।

अस्य प्रतिविम्बानां मिथो वैचित्र्यकारणमाह - अना-
दिविद्याकर्मादिवैचित्र्याद्वैचित्र्यम् ॥ ५१ ॥

इच्छाद्वेषमुखदुःखादिवैचित्र्यञ्चादृष्टादेव । च शब्देन
प्रतिक्षणं वैचित्र्यम् ॥ ५२ ॥

न स्वर्गभूम्यादिप्रदेश वैचित्र्याद् वैचित्र्यं तत्प्रतिरूप्य
दृष्टापेक्षत्वादेकदेशस्थिता नामैव वैचित्र्यदर्शनाच्च ॥ ५३ ॥

इति श्रीकृष्णवैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पूज्यपादविरचिते

द्वितीयाध्यायस्य तृतीय-

पादः समाप्तः ।

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

प्रतिज्ञानुपरोधाच्च ॥ ३ ॥

युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोत्यनेन पादेन ।
प्राणा एवेदमय आसंस्तेभ्यो भूतानि जज्ञिरे । तेभ्योऽहम-
हस्यान्तस्त्वमे लोकाः । अथ प्राणा एवानादयः प्राणा
नित्या इति काषायणश्रुतौ प्राणानामनुत्पत्तिः श्रूयते ।
नोपादानं हीन्द्रियाणां सतोऽनुत्पत्तिरिष्यते । उपादान-
कता सृष्टिः सर्वलोकेषु चादृता । इति भविष्यत्पुराणे
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति चात उच्यते
तथा कालादयः परमात्मन उत्पद्यन्ते तथा प्राणा
अपि ॥ १ ॥

अनादिश्रुतिर्गौणानादित्वापेक्षया मुख्यासम्भवात् ।
नित्यान्ये तानि सौक्ष्मेण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां
भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते परेण साम्यं सम्प्राप्ते कस्य
स्यान्मुख्यनित्यतेति हि भविष्यत्पुराणे ॥ २ ॥

इदं सर्वममृजतेति ॥ ३ ॥

द्विधा हेवेन्द्रियाणि नित्यानि चानित्यानि च तत्र
नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमां स्तिष्ठत्य नित्यान्य-
न्यानीति गौपवनश्रुतौ मनसोऽनुत्पत्तिः सयुक्तिका श्रूयते
अत आह मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पूर्वोक्तत्वान्नानुत्-
पत्तिर्मनसो युज्यते पूर्वं मनः समुत्पन्नं ततोऽन्येषां समुत्पन्नः ।

तत्प्राक्च्युतेष्व ॥ ४ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ५ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ६ ॥

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ७ ॥

तदनुत्पत्तिवचनमन्योपचयकारणादिति वायुप्रोक्तवचनं च
शब्देन गृहीतम् ॥ ४ ॥

नित्यया नित्यया स्तोमि परमात्मानमच्युतमिति
वाग्वाव नित्या न ह्येषोत्पद्यते अस्यां हि श्रुतिरवतिष्ठति
इति सयुक्तिकं पौष्यायणश्रुतौ वाचोऽनुत्पत्तिरुच्यते अतोऽ-
ब्रवीत् तस्मात्मान एव पूर्वरूपं वागुत्तररूपमिति मनःपूर्व-
कत्वाद्वाचो नानुत्पत्तिः । वगिन्द्रियस्य नित्यत्वं श्रुति-
सन्निधियोग्यता । उत्पत्तिर्मनसो यस्मान्न नित्यत्वं कुतश्च-
नेति वायुप्रोक्तेः ॥ ५ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मादिति श्रुतिः सप्तैव मारुताः
वाद्ये प्राणाः सप्त तथात्मनि । अधिदैवे तथाध्यात्मै
संख्यासाम्यविदो विदुरिति च स्कान्दे । द्वादश वा एते
प्राणा द्वादशभाषा द्वादशादित्या द्वादशराशयो द्वादशग्रहा
इति कौण्डिन्यश्रुतौ द्वादशप्राणा दृश्यन्ते । अतो वक्ति-
ज्ञानेन्द्रियापेक्षया सप्तत्वं गुहाग्रयां निहिताः सप्त सप्तेति
विशेषणात् सप्त प्राणाश्च कर्माणः । एवं प्राणा द्वादशकं
शरीरे नित्यसंस्थितमिति भाविष्यत्पूर्ववचनं च शब्दात् ॥ ६ ॥
हस्तादीनां कर्माविषयत्वान्न सह पाठः संसारस्थिति-

अणवश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ९ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ १० ॥

हेतुत्वात् स्थितं कर्मविदो विदुः तस्मादुन्नतिहेतुत्वात् ज्ञानं
गतिरिहोच्यत इति वायुप्रोक्तेः ॥ ७ ॥

दिवीव चक्षुराततमिति व्याप्तिः प्रतीयते दूरश्रवणदर्श-
नादियुक्तिश्च । अणुभिः पश्यत्यणुभिः शृणोति प्राणाएवा-
णवः प्राणैर्ह्येतद्भवतीति कौण्डिन्यश्रुतिः । अतोवक्ति-
तदयथा ह्याणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्यातत एव मेवास्य
पुरुषस्य प्रकाशोव्याततोऽणुर्ह्येवैष भवतीति शाण्डिल्य-
श्रुतिः ॥ ८ ॥

नैष प्राण उदेति नास्तमेति एकक एव मध्ये स्थाता
अथैनमाहुर्मध्यम इति मुख्यप्राणस्यानुत्पत्तिः श्रूयते । यत्
प्राप्तिर्यत् परित्याग उत्पत्तिर्मरणन्तथा । तस्योत्पत्तिर्मृति-
श्चैव कथं प्राणस्य युज्यते इति च युक्तिर्वायुक्तेः । आत्मन
एष प्राणो जायत इति च । अत आह । सूक्ष्मेण ह
वा एष पुरुषोऽवतिष्ठते स्थूलत्वेनोदेति सूक्ष्मश्चाथो स्थूलश्च
प्रकृतितः सूक्ष्मोऽन्यतः स्थूलोऽथैन माहुः । सादिरनादि-
रितीति गौपवनश्रुतेः ॥ ९ ॥

चेष्टायां बाह्यवायौ च मुख्यप्राणे च गीयते प्राणशब्द-
स्त्रिषु ह्येषु मुख्ये मुख्यः प्रकीर्तित इति वायुक्रिययोरपि
व्यपदेशादुत्पत्तिश्रुतिस्तयोर्न स्यात् । स प्राणमसृजत खं
वायुर्न्योतिरापस्तपो मन्त्राः कर्म चेति पृथगुपदेशात् ।

चक्षुरादिवत् तत्सह शिष्टादिभ्यः ॥ ११ ॥

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ १२ ॥

भूतानि चेष्टा मन्त्राश्च मुख्यप्राणादिदं जगत् । मुख्यप्राणः
परमा च नपरः कारणान्वित इति वायुप्रोक्तेः ॥ १० ॥

प्राणादिदमाविरासीत् प्राणोधत्ते प्राणोलयमभ्युपैति
न प्राणः किञ्चिदायित इत्यग्निवेश्मश्रुती । यदाश्रयादस्य
चेष्टा सोऽन्यं कथमुपाश्रयेत् । यथा प्राणस्तथा राजा सर्व-
स्यैकाग्र्यो भवेदिति च युक्तिर्भारते । प्राणस्यैतद्वशे सर्व-
प्राणः परवशे स्थितः । न परः किञ्चिदाश्रित्य वर्तते
परमो यत इति पैङ्गिश्रुतिः । अत आह चक्षुरादिवन्मुख्य-
प्राणोऽपि परमात्मवश एव । सर्वं ह्येवैतत् परमेव तिष्ठते
प्राणश्च प्राणिनश्च सङ्गीकणवैतान्वयत्युच्यति वशीकरोति
इति गौपवनश्रुती चक्षुरादिभिः सह तद्वशत्वेनैव शास-
नात् । सर्वकर्त्तापि सन् प्राणः परमाधारतः स्थितः ।
कथमेवान्यथा स स्याद् यतो नैवेश्वरद्वयम् । अवान्तरे-
श्वरत्वेन तस्येश्वरवची भवेत् । अतो मध्यमतामाहुस्तस्य
वेदेषु वेदिनः । अनन्येश्वरता प्राणे तदन्येश्वरवर्जनात् ।
यतो विशेषवाक्येन हीयते समता वचः । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति दृष्ट इत्यादिवचनयुक्तय आदिशब्दे-
नोक्ताः ॥ ११ ॥

इतरेषां प्राणानां करणत्वान्मुख्यस्याकरणत्वाच्च तस्या-
न्त्येभ्यः अनुत्तमत्वं युज्यते भाण्डव्यश्रुतिश्च । तानि ह वा

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वापदिश्यते ॥ १३ ॥

अणुश्च ॥ १४ ॥

एतानि सर्वाणि कारणानि अथ प्राण एवा कारणस्तस्मा-
न्मुख्यस्तस्मान्मुख्य इत्याचक्ष्यत इति ॥ १२ ॥

सर्वे वा एते मुख्यदासा । प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समान इति । अथ प्राणो वाव सम्बाडिति कीदृश्व-
श्रुतिः । प्राणापानादयः सर्वे मुख्यदासा यतोऽनिग्रम् ।
अतस्तदाज्ञया नित्यं खानि कर्माणि कुर्वत इति युक्ति-
र्वायुप्रोक्तेः । मुख्यस्यैव स्वरूपाणि प्राणाद्याः पञ्चवायवः ।
स एव प्राणिनां देहे पञ्चधा वर्ततेऽनिग्रमिति गौपदन-
श्रुतिः । अतोवक्ति - अथ पञ्चवृत्त्येतत् प्रवर्तते प्राणो वा
पञ्चवृत्तिः प्राणोऽपानोव्यानः उदानः समान इति तेभ्यो वा
एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते प्राणाद्वाव प्राणोऽपानादपानो
व्याना द्वान उदानादुदानः समानादेव समानो यथाह
वै मनः पञ्चधा व्यपदिश्यते मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेत-
नेति तेभ्यो वा एतेभ्यः पञ्च दासाः प्रजायन्ते मनसो वाव
मनोबुद्धेर्बुद्धिरहङ्कारादहङ्कारश्चित्ताश्चित्तं चेतनाया एव
चेतनैवमितीति ॥ १३ ॥

प्राण एवाधस्तात् प्राण उपरिष्ठात् प्राणो मध्यतः प्राणः
सर्वतः प्राण एवेदं सर्वमिति प्राणस्य व्याप्तिः प्रतीयते । यतः
सर्वं जगद्वाप्य तिष्ठति प्राण एव तु । अतो धृतं जगत्
सर्वमन्यथा केन धार्यत इति युक्ते वायुप्रोक्तेः । अणुनैतत्
सृज्यतेऽणुनैतद्धार्यतेऽणौ लयमप्युपैति वा प्राणो अणुः प्राणो

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १५ ॥

प्राणवता शब्दात् ॥ १६ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १७ ॥

ह्येतद्वतीति सौत्रायणश्रुतिः । अत आह स वा एष प्राणो-
ऽणुर्महान् नामान्तर्वाऽणुर्वह्निर्महान् अणोर्वा ईशितव्ये-
ईश ह्यसौ सर्वस्येशितव्यश्च परस्येति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ १४ ॥

करणत्वं प्राणानामुक्तं जीवस्य करणान्याहुः प्राणानि
तांसु सर्वशः । यस्मात्तद्वशगा एते दृश्यन्ते सर्वदेहिषु इति
सौत्रायणश्रुतौ स युक्तिकं जीवकरणत्वं प्रतीयते ब्रह्मणो वा
एतानि करणानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति तद्वेतैः कार-
यतीति च काषायणश्रुतौ अत आह यज्ज्योतिराद्य-
धिष्ठानं ब्रह्म तदैवैतैः कारणैः प्रवर्त्तयति यः प्राणो तिष्ठन्नि-
त्यादि तदामननात् ॥ १५ ॥

कथं जीवकरणत्वश्रुतिरित्यतो वक्ति — जीवेनैव कारणैः
कारयति परमात्मा अतो न विरोधः । एष ह्यनेनात्मना
चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या-
बोधयति तस्मादेतावाहुः सृतिरसृतिरितीति भास्ववे-
श्रुतिः । कारणैः कारणं ब्रह्मपुरुषापेक्षयाखिलम् । श्रोत्रा-
दिभिः कारयति करणानीत्यतो विदुः । न जीवापेक्षया
मुख्यं कारयेत् परमेश्वरः । केवलात्मेच्छया तस्मान्मुख्यत्वं
तस्य निश्चितमिति वाराहे ॥ १६ ॥

अनादिनित्यत्वाच्च जीवकरणसम्बन्धस्य युज्यते तत्

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १८ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १९ ॥

करणत्वमिति श्रुतिः । अथावियोगिनि करणैर्वा न
वियुज्यते देहेनैव वियुज्यते इत्येतद्वाव करणानां करणत्वं
यद्वाव न वियुज्यत इति गौपवनश्रुतिः । चक्षुः करण-
सम्बन्धग्राही ॥ १७ ॥

अथेन्द्रियाणि प्राणा वा इन्द्रियाणि प्राणा हीदं द्रव-
न्तीति सशुक्तिका पौत्रायणश्रुतिः । सामान्येन प्राणाना-
मिन्द्रियत्वं वक्ति द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनो बुद्धी तु द्वादश
इति च कात्यायणश्रुतिः । अतः कथमेन्द्रियत्वं निवार्यत
इत्यती वक्ति मुख्यप्राण सृते त एवेन्द्रियाणि द्वादशैवेन्द्रि-
याण्याहुः प्राणो मुख्यत्वेनेन्द्रियं द्रववतां हीन्द्रियाणां तु
नियन्ता प्राण एकराडिति पौत्रायणश्रुतिः । श्रीवादीनि
यज्ञैव तथा वागादिष्वकम् । मनोबुद्धिसहायानि द्वाद-
शैवेन्द्रियाणि तु । विषयद्रवणाक्षेपामिन्द्रियत्वं सुदाह-
तम् । तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवा खिलप्रभुरिति
बृहत्संहितायाम् ॥ १८ ॥

स्थित एव हीदं मुख्यप्राणः करोति कारयति चलति
चालयति धत्ते धारयति प्रभुं वा एतमाहुरेन्द्रियाणि तु
स्थितानि न कुर्वन्ति न कारयन्ति न चलन्ति न चालयन्ति
न दधते न धापयन्ति तानि एतान्यवलानि तस्मादाहु-
रेन्द्रियाणि कारणानिति पौत्रायणश्रुतेः ॥ १९ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ २० ॥

संज्ञामूर्तिः कृप्तिस्तु विवृत् कुर्वत उपदे-
शात् ॥ २१ ॥

मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २२ ॥

पुरुषापेक्षया प्रवृत्तिरिन्द्रियाणां दृश्यते न मुख्यस्य
प्राणान्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रतीति च श्रुतिः ॥ २० ॥

विरञ्ची वा इदं विरेचयति विदधाति ब्रह्मा वै विरञ्च
एतस्माद्दीप्ते रूपनामनीति गौपवनश्रुतिः । यस्माद्विरे-
चयेत् सर्वं विरञ्चस्तेन भण्यते । एकैव कर्त्ता जगती ब्रह्मैव
च चतुर्मुख इति युक्तिर्ब्राह्मी । अथ कस्मादुच्यते परम इति
परा ह्येते नामरूपे व्याक्रियेते तस्मादेनमाहुः परम इति
अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति ब्रह्मत्वाद्वृंहणत्वाच्चैत्यग्निवेश-
श्रुतिः । अत आह — नामरूपकृप्तिः परमादेव सर्वाणि
विचिन्त्य धीरो नामानि हत्वा भिवदन्यदास्ते इति श्रुतिः ।
विवृत् कुर्वत इति हेतुगर्भः विवृत् कारणापेक्षत्वान्नाम-
रूपयोः सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः । एक एव
यतः स्वप्ना ब्रह्माद्यास्तदवान्तरा इति पादौ । विवृत् क्रिया
यतो विष्णो रूपञ्च तदपेक्षया । रूपापेक्षं तथा नाम
व्यवहारस्तदात्मकः । अतो नाम्नश्च रूपस्य व्यवहारस्य
वैकराट् । हरिरेव यतः कर्त्ता पितातो भगवान् प्रभुरिति
च ब्रह्माण्डे ॥ २१ ॥

अद्भ्यो हीदमुत्पद्यते आपो वाव मांसमस्थि च भव-

वैशेष्यः तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २३ ॥

इति श्रीमतः कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये
श्रीमदानन्दतौथभगवत्पादविर-
चिते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः ।

न्यायः शरीरमाप एवेदं सर्वमिति कौण्डिन्यश्रुतिः ।
अस्मयं तु यतो मांसमतस्तृप्तिश्च मांसत इति च मारुते ।
पृथिवीशरीरमध्येति आकाश आत्मेति च अतो ब्रवीति यत्
कठिनं सा पृथिवी यद् द्रवं तदापो यदुष्णं तत्तेज इति
श्रुतेर्मांसाद्येव भौमं न सर्वशरीरं अतेजसीत्येकार्थं यथा-
शब्दमङ्गीकर्तव्यम् । यद्वा वाथो विमिश्रं मिश्राद्देवतज्ञ-
वतीति मिश्राणि हि भूतानि तस्मादेवैव मावक्षते च
भूतानीति च काषायणश्रुतिः । पञ्चभूतात्मकं सर्वं तद-
प्येक विवक्षया । एकभूतात्मकेन व्यवहारस्तु वैदिकः ।
भौममित्येव काठिन्याच्छैलगादौदकमित्यपि । तेजिष्ठाद्वा
तेजसञ्च यथास्थां वचनं श्रुतिरिति वायुप्रोक्तेः ॥ २२ ॥
कथन्तर्हि विशेषवचनमित्यत आह भूतानां विशेष-
संयोगादेव विशेषव्यवहारः । पार्थिवानां शरीराणामर्धेन
पृथिवी स्मृता । इतरेर्द्धेतिभागिन्य आपस्तेजस्तु भागतः ।
इति सामान्यतो ज्ञेयो भेदश्च प्रतिपूरणम् । स्वर्गस्थानां
शरीराणामर्धं तेज उदाहृतमिति च बृहत्संहितायाम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि-
रूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

सर्वाध्यायार्थावधारणार्थाऽध्यायान्ते द्विरुक्तिः । गारुडे च ।
अध्यायान्ते द्विरुक्तिः स्याद् देवे वा वैदिकेऽपि वा । विचारो
यत्र सज्येत पूर्वोक्तस्यावधारणे । अनुक्तानां प्रमाणानां
स्वीकारश्च कृतो भवेत् । विनिन्द्या चेतरेण मार्गान् संपूर्ण-
फलता तथेति ॥ २३ ॥

इति श्रीमत् कृष्णहैपायणकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ।

— ० —

साधनविचारोऽयमध्यायः । वैराग्यार्थं गत्यादिनिरु-
पणप्रथमपादे भूतबन्धो हि बन्धः । भूतबन्धस्तु संसारी
मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति च वाराहे । तच्च मरणे भवति
भूतानां विनिवृत्तित्तु मरणं समुदाहृतम् । भूतानां संप्र-
योगस्तु जनिरित्येव पण्डितैरिति महाभारते । अतः किं
साधनैरित्यत आह शरीरान्तरप्रतिपत्तौ भूतपरिष्वक्त एव
गच्छति वेत्ययथा पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुषवचसो
भवन्ति इति तु पञ्चम्यामाहुता वापः पुरुष वचसो भव-
न्तीति प्रश्नपरिहाराभ्याम् ॥ १ ॥

त्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

अग्निगादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्ववणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

अपशब्द आत्मात्मकत्वाद युज्यते । भूयस्त्वाच्चापा
तापापनोदो भूयस्त्वमन्त्रसो वृत्तयस्त्रिमा इति च
भागवते ॥ २ ॥

यत्र वाव भूतानि तत्र करणानि नित्यानि ह वाव
एतानि भूतानि करणानि च नैतानि कदाचिद्वियुज्यन्ते
न च विनीयन्त इति च भाक्तवेद्यश्रुतेः । प्रमाणगतेर्भूतान्यपि
सन्तीति सिद्धम् ॥ ३ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वाचं प्राण
इत्यादि श्रुतेर्न प्राणानां जीवेन सह गतिरिति चेत् - न,
भागतोऽग्न्यादिप्राप्तेः । पुरुषस्य मृतौ ब्रह्मन् प्राणा भागत
एव तु अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् । पुनः
शरीरसंप्राप्ती तमेवानुविशन्ति चेति ब्राह्मे । ब्रह्माण्डे च ।
मृतिकाले जहत्येनं प्राणा भूतानि पञ्च च । भागतो
भागतस्त्वेन मनुगच्छन्ति सर्वश इति ॥ ४ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति प्रथमाग्नी
श्रूयते न भूतानि जुह्वतीति अतो नेति चेत् - न, ता एव
प्रसृता आपः श्रद्धारूपेण ह्ययन्त इति तु पञ्चम्यामाहुता
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारीपपत्तेः ॥ ५ ॥

अमृतत्वादिति चेन्नोष्ठादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्ट श्रुतिभ्यां ॥ ८ ॥

अग्न्यादिगतिः प्रत्यक्षतः श्रूयतेऽतः प्रत्यक्षाश्रवणान्न
युक्तमिति चेन्न अथैतमं यजमानं किं न जहाति भूतान्येव
भूतैरवगच्छति भूतैर्भुङ्क्ते भूतैरुत्पद्यते भूतैश्चरति भूतै-
र्विचरतीति कोठरव्य श्रुती प्रतीयते ॥ ६ ॥

अपामसोमममृता अभूमेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यती
वक्ति । भागतस्तदमृतत्वं न्यान्यः पन्था अयनाय विद्यते
इति श्रुतेरात्मविद् एव हि मुख्यं वा शब्दात् पारम्पर्येणा-
त्मविदपेक्षया वा । तथा हि श्रुतिः — स एनमविदितो न
भुनक्ति यथा वेदी वा ननूक्तोऽन्याद्वा कर्मा कृतम् । यदि
ह वा अथ नैवं विन्महत्पुण्यं कर्म कुरुते तदयस्मात्ततः
क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत स यथात्मानमेव
लोकमुपास्तेन हास्य कर्म क्षीयते तस्माद्वैवात्मनो यद्
यत् कर्म क्रियते तत्तत् सृजतेऽमृतो वाव सोमपो भवति
यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्यः कर्मणा ज्ञानमातनोति
ज्ञानेनामृतो भवति अथामृतानि कर्माणि यत एनममृतत्वं
नयन्तीति च ॥ ७ ॥

कृतस्य कर्मणो भोगे न क्षयान्मुक्तिरित्यत आह ततः
श्रेष्ठेणैवं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते पुनर्गच्छति पुन-
रागच्छतीति श्रुतेः । भुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य भुवं

यथेतमनेवं च ॥ ६ ॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्णा-

जिनिः ॥ १० ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ११ ॥

पुनः । कर्म कृत्वा पुनर्गच्छेत् पुनरायाति नित्यशः ।
आचतुर्दशमादृष्टात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां
देहानां कारणानि करोत्ययम् । अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः
कुत एव भविष्यतीत्यादि स्मृतेश्च ॥ ८ ॥

शेषवानेवायाति यथैतमेव गच्छति यथैत मा गच्छति
स भुङ्क्ते स कर्म कुरुते स परिवर्त्तत इति गतिप्रकारिणा-
गतिः प्रतीयते । अतो ब्रूते धूमादभ्रमभ्रादाकाशमाका-
शाच्चन्द्रलोकं यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति
मेघो भूत्वा प्रवर्षति इति काषायणश्रुतेः यथा गतमन्यथा
च ॥ ९ ॥

तद् य इह रमणीयचरणी रमणीयां योनिमापद्यन्ते
कपूयचरणाः कपूयामिति श्रुतेश्चरणफलमेव गमनागमनं
न यज्ञादिकृतम् । आचार इति संप्रोक्तकर्माङ्गत्वेन
शुद्धिदः । अशुद्धिदस्त्वनाचारश्चरणं तूभयं मतमिति चेन्न
यज्ञाद्युपलक्षणार्थाचरणादिश्रुतिरिति कार्णाजिनिर्म-
न्यते ॥ १० ॥

तर्हि रमणीयाः कपूयाः इत्येव स्वाचरणशब्दस्यानर्थक्यं

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १३ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-
दर्शनात् ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च ॥ १५ ॥

मिति चेन्न । यज्ञाद्युपलक्षणार्था चरणादिरिति चरणा-
पेक्षत्वाद्व्यमणीयत्वादिस्तदज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः ॥ ११ ॥

धर्मं चरत माधर्म्यं मित्यादि प्रयोगात् सुकृतदुष्कृत एव
चरणा शब्दोक्ते इति वादरिर्मन्यते । तुशब्दात् स्वसिद्धान्तो-
ऽपि स एवेति सूचयति । तुशब्दस्तु विशेषे स्यात् स्वसिद्धान-
न्तेऽवधारणे इति च नाममहोदधौ ॥ १२ ॥

पुण्यकृतामेव गमनागमने नेतरेषामित्यत आह ।
तद्य इह शुभकृतो ये वा अशुभकृतस्ते शुभमनुभूयावर्तन्ते
पुनः कर्म कुर्वन्ति पुनर्गच्छन्तीति भास्ववेयश्रुतौ ॥ १३ ॥

संयमनमनुभूय' केषाञ्चिदारोहः, केषाञ्चिदवरोहः ।
तुशब्दोऽवधारणे सर्वे वा एते शुभकृतः संयमनं प्रपतन्ति ।
तत्र ह ये परद्विषो गुरुद्विषः श्रुतिद्विषस्तदवमन्तारः शठा
सुखा इति ते वै ततोऽवरुह्य तमसि प्रपतन्ति नैव ते उत्ति-
ष्ठन्तेऽपि कर्हिचित् ये ध्रुवा एतदित्याहुः । अथ येऽन्ये
ब्रह्मादिवस्तेनाः सुरापास्ते वै तदनुभूयेमं लोकमनुव्रजन्तीति
कौठरव्यश्रुतः ॥ १४ ॥

गच्छन्ति पापिनः सर्वे जरकं नात्र संशयः । तत्र भुक्ता

अपि च सप्त ॥ १६ ॥

तवापि च तद्वापारादविरोधः ॥ १७ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १८ ॥

यतन्त्येव ये द्विषन्ति जनार्दनम् । महातमसि मग्नानां न
तेषामुत्थितिः क्वचित् । इतरेषान्तु पापानां व्युत्थानं विद्य-
तेऽपि च सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् । इति
सर्वत्र नियमः पञ्चकष्टे तु तत् सदेत्यादि ॥ १५ ॥

रौरवोऽथ महंश्चैव वज्रिवैतरणी तथा । कुम्भीपाक
इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च । तामिश्रश्चात्थतामिश्रौ द्वौ
नित्यौ संप्रक्रीर्त्तितौ । इति सप्त प्रधानानि बलीयस्तूत-
रोत्तरम् । एतानि क्रमशो गत्वैवारोहोऽथावरोहणमिति
च भारते ॥ १६ ॥

ईश्वरस्य नरकायुक्तेः सर्वं विसृजति सर्वं विलापयति सर्वं
रमयति सर्वं प्रवर्त्तयत्यन्तरस्मिन्निविष्ट इति कौषारवश्रुति-
विरोधः इत्यतो वक्ति । च शब्दादुःखानुभवेन स स्वर्गे स
भूमौ स नरकेऽप्ये तममि प्रवृत्तिकदेक एवानुविष्टा नासी
दुःखभोगीश्वरः प्रभुत्वात् सर्वं पश्यति सर्वं कारयति नासी
दुःखभुग् य एवं वेदेति पौत्रायणश्रुतेरविरोधः । नरकेऽपि
मसन्नीशो नासी दुःखभुगुच्यते । नीचोच्चतैव दुःखादेर्भोग-
इत्यभिधीयते । नासी नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रभुत्वतः
इति भागवततन्त्रे ॥ १७ ॥

अथैतयोः पयोर्नैकतरेण च तानीमानि सुद्रमियास्थ-

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

अर्थं तेऽपि च लोके ॥ २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

सकदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्
तृतीयं स्थानमिति गति स्वातन्त्र्यं भूतानां प्रतीयत इत्यत
आह । विद्याकर्म्मपेक्षयैवैतद्वचनं तयोरपि प्रकृतत्वात्
विद्यापथः कर्म्मपथो द्वौ पन्थानौ प्रकीर्त्तितौ । तद्वर्जित
स्त्रिधा याति तिर्यग् वा नरकं तम इति च भागवते ॥ १८ ॥

यत्तु दुःखं सुखं तत्र सर्वत्रापि प्रतीयते । अपि नीच-
गती किञ्चित् किमु मानुषदेहिन इति वचनान्महात्म-
स्यपि सुखप्राप्तिरित्यत आह । अथाविद्वान् कर्म्मा वाग्-
गच्छति त्रिधा ह वार्वाग् गतिस्तिर्यग् यातनातम इति
है वाव सुखानुवृत्तौ न तमः सुखानुवृत्तं केवलं ह्येवात्र
दुःखं भवतीति श्रुतेर्न तृतीयायां गती सुखम् ॥ १९ ॥

तिर्यक्तु नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नास्ति तमसि
मग्नानां सुखलेशोऽपि कश्चनेति भविष्यत् पर्वणि लोक-
सिद्धयैतत् । च शब्दालोकसिद्धिरपि स्मार्त्तेत्याह ।
अतिप्रिये यथा राजा न दुःखं सहते क्वचित् । अत्यप्रिये
सुखमपि तथैव परमेश्वरः - इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःख-
संलीनान्निःशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथा भूतान्
विमिश्रांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यान-

तृतीयशब्दादप्ररोधः संशोकजस्य ॥ २२ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २३ ॥

जातिचिरेण विशेषात् ॥ २४ ॥

नैकभागिनः । अपश्यद् विविधान् ब्रह्मा साक्षरदेव चतु-

मुख इति दर्शनवचनाच्च पाप्मे ॥ २१ ॥

तृतीये तृतीयतमसः श्रवणादेव शब्दानुसारत् संशी-

कजमोहप्राप्तिः ॥ २२ ॥

महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाधरम् । श्रवणेनैव
सूच्यादिरधरस्य यतो भवेत् । तस्मान्न विस्तरेणैतत् कथ्यते
राजसत्तमेति कौर्मे ।

धूमो भूत्वाभ्रं भवतीत्याद्यन्यभावः श्रूयते स कथमि-
त्यतो - ब्रवीति धूमादिषु प्रविष्टस्य तद्गतौ गतिः स्थितौ
स्थितिरित्यादिरेव तद्भावापत्तिः । न ह्यन्यस्यान्यभावो
युज्यते न च तत्पदप्राप्तिः । गारुडे च । धूमादिभाव-
प्राप्तिश्च तद्गतौ गतिरेव च । स्थितौ स्थितिप्रवेशश्च लघु-
त्वाद्विस्तृत्यैव च । न ह्यन्यस्यान्यथाभावो न च तत् पद-
मिष्यते । विद्यागम्यं पदं यस्मान्न तत् प्राप्यं हि कर्मणा ।
एकद्वेषस्वभावेन वरगभेदापि युज्यते । यथा जीवः परं
ब्रह्म ब्रह्मैवं जगदित्यपीति ॥ २३ ॥

बहुस्थानगमनात् कल्याणमेवं स्यादित्यत आह - तद्य
इह रमणीयचरणा अभ्यायन्ते रमणीयां योनिमापद्यन्त
इति विशेषान्नातिचिरेण स्वर्गलोकादवाक्याप्तौ वत्सरात्

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २५ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २६ ॥

रेतः सिग्योगोऽथ ॥ २७ ॥

पूर्वमेव तु । मातुः शरीरमाप्नोति पर्यटनं यत्र तत्र च
इति नारदीये ॥ २४ ॥

त इह ब्रौह्मियवा औषधिवनस्पतयस्त्रिला मासा इति
जायन्त इति श्रवणादनर्थफलत्वं यज्ञादेरिति । अतो वक्ति ।
अन्याधिष्ठिते ब्रौह्मादिशरीरे प्रवेशः न तु भोगोऽस्य धूमो
भूत्वाऽभ्रं भवतीत्यादिपूर्वोक्तिवत् । सोऽवाग्गतः स्थाव-
रान् प्रविशत्यभोगेनैव व्रजन् स्थूलशरीरमेति स्थूलाच्छरीरा-
न्नोगाननुभुक्त इत्यभिलापात् कौठारवश्रुतौ स्वर्गादवाग्गता
देही ब्रौह्मादीतरदेहगः । अभुञ्जन्तु क्रमेणैव देहमाप्नोति
कालत इति वाराहे ॥ २५ ॥

हिंसारूपत्वात् पापस्यापि सम्भवाद् दुःखं च भव-
त्विति चेन्न शब्दविहितत्वात् । हिंसा त्ववैदिकी या तु
तयानर्थी ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः
कथञ्चनेति वाराहे ॥ २६ ॥

स्वर्गादवाग्गतश्चापि मातुरेकीदं व्रजेदिति वचनाद्
य एव गृही भवति यो वा रेतः सिञ्चति तमेवानुप्रविश-
तीति श्रुतिः कथमित्यत आह — ततो रेतसिचासवान्
प्रविशत्यथ मातरमथ प्रसूयते स कर्म कुरुत इति कौठारव-
श्रुतेः । पितरमेव प्रथमतो विशति मातुः प्राप्ते पश्चादपि
भाव्यत्वात् ॥ २७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

देहं गर्भस्थितं कापि । प्रविशेत् स्वर्गतो गत इति वचनात् पश्चादेव प्रविशतीत्यत आह । पितुः शरीरात्माह-योनिमनुप्रविश्य तत एव शरीरं प्राप्नोति दिवः स्थासून् गच्छति, स्थासुभ्यः पितरं, पितुर्मातरं, मातुः शरीरं, शरीरेण जायत इति संमितं अथासंमितं स्थासुभ्यो जायते पितुर्मातुरन्तरे वा गर्भे वा वहिर्वेति पौधायणश्रुतेः । स्थावराणि दिवः प्राप्तः स्थावरभ्यश्च पूरुषम् । पुरुषात् स्त्रियमापन्नस्ततो देहं यथाक्रमम् । देहेन जायते जन्तुरिति सामान्यतो जनिः । विशेषजननं चापि प्रोचमानं निबोध मे । स्थासुष्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा । गर्भे वा वहिरेवाथ क्वचित् स्थानान्तरेषु चेति ब्राह्मे ॥ २८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पूज्यपाद-

विरचिते तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः

अथ द्वितीयः पादः ।

सम्ये दृष्टिराह हि ॥ १ ॥

निर्मातारञ्चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

मायामावन्तु कात्स्न्या^१ नाभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

भक्तिरस्मिन् पादे उच्यते । भक्त्यर्थं भगवन्महिमोक्तिः ।
न स्वप्नोऽपि तं विना प्रतीयते न तत्र रथारथयोगा न पन्थानो
भवन्त्यथो रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिश्रुतेः ॥ १ ॥

यत्र सुषुप्तेषु जागर्त्ति कामं कामं पुरुषो निर्बिमाण
इति च । एतस्माद्वैव पुत्रो जायत एतस्माद् भ्रातैतस्माद्
भार्या यदेनं पुरुषमेव स्वप्नेनाभिहन्तीति गौपवनश्रु-
तिश्च ॥ २ ॥

केन साधनेन इत्यत आह — अनादिमनोगतांश्च संस्का-
रान् स्वेच्छामात्रेण दर्शयति, नाभ्येन साधनेन सम्यगनभि-
व्यक्तस्वरूपत्वात् । ब्रह्माण्डे च । मनोगतांस्तु संस्कारान्
स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति
गीयते । यदन्यथात्वं जायत्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत् कृतम् ।
अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदिति ॥ ३ ॥

साधनान्तराभावेऽपि भावाभावसूचकत्वेनेश्वरो दर्श-
यति — यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेऽभि पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ने निदर्शने इति श्रुतेः ।
हिशब्ददर्शनाच्च । यदापि ब्रह्मणो ब्रूमादेवता वृषभोऽपि

पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्ध-
विपर्ययो ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

तदभावो नाङ्गीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

वा । स्वप्नस्याप्यथवा राजा तत्तथैव भविष्यतीत्याचक्षते च
स्वप्नविदो व्यासादयः ॥ ४ ॥

बन्धमोक्षप्रदत्वात् स एव स्वप्नतिरस्कृता । स्वप्नादि-
बुद्धिकर्ता च तिरस्कृता स एव तु । तदिच्छया यतो ह्यस्य
बन्धमोक्षौ प्रतिष्ठिताविति च कीर्त्तौ ॥ ५ ॥

देहयोगेन वासौ जाग्रदपि तत एव जागरिते स्थाप-
यति स स्वप्ने स प्रभुसुराषाट् स एकोबहुधा भवतीति
कौठरव्य देहयोगेन वासौ जाग्रदपि तत एव श्रुतेः ॥ ६ ॥

जाग्रत्स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाङ्गीष्वे परमात्मनि । आशु-
तदा नाङ्गीषु सुप्ती भवति सता सौम्य तदा सम्पन्नी भव-
तीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

यतस्तस्मिन् सुप्तिः एष एव सुप्तं प्रबोधयति एष तस्मा-
ज्जीव उत्तिष्ठत्येष प्रमातृष परम इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ८ ॥

न च केषाञ्चित् स्वप्नादिकर्ता न तु सर्वेषामिति एष ह्येव
साधु कर्म कारयतीति कर्मण्यवधारणात् । प्रदर्शकस्तु

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥११॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतवचनात् ॥ १२ ॥

सर्वेषां स्वप्नादेरेक एव तु । परमः पुरुषो विष्णुस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चनेत्यनुसारस्मृतेश्च । एष स्वप्नान् दर्शयति एष प्रबोधयति एष एव परमात्मानन्द इति च श्रुतिः । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति च विधिः ॥ ८ ॥

महावस्थायां परमेश्वरेऽर्द्धप्राप्तिर्जीवस्य हृदयस्थात् परा-
जीवाद्दूरस्थो जाग्रदेष्यति । समीपस्थस्तथा स्वप्नं स्वपित्य-
स्मिलयं व्रजन् । यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तुपरिशेषतः ।
अर्द्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरिति च वाराहे ।
सोऽपि ततएवेतीति सिद्धम् । मूर्च्छाप्रबोधनश्चैव यत एव
प्रवर्तते । स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्दलक्षण इति च
कौर्मे ॥ १० ॥

स्थानापेक्षया परमात्मनोऽपि भेदादनुग्राह्यनुग्राहक-
भाव इति अत आह । स्थानापेक्षयापि परमात्मनो न
भिन्नं रूपम् । सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इति
श्रुतिः । एकरूपः परो विष्णुः सर्वत्रापि न संग्रहः ।
ऐश्वर्याद्रूपमेकञ्च सूर्यवद्बहुधेयत इति मात्सेय प्रतिदृष्ट-
मिव नैकधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूत भेदमोह इति च
भागवते ॥ ११ ॥

कार्यकारणवद्भौ ता विष्णोते विश्वतैजसी । प्राज्ञः

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

कारणवद्वसु हो तत्तयोर्नसिद्धयत इति भेदवचनान्नेति चैव
एष ते आत्मान्तर्याम्यस्य तत्र अयमेव स योऽयमात्मेदमस्य तमिदं
ब्रह्मेदं सर्वं अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहुनि
चानन्तानि च तदेतद् ब्रह्मा पूर्वं परमनन्तरमवाह्य अय-
मात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरनुशासनमिति प्रत्येकमभेदवच-
नात् ॥ १२ ॥

एवमभेदेनैव चशब्दादनन्तरूपत्वं चैकशाखिनः
पठन्ति । अमात्रोऽनन्तमात्र अद्वैतस्योपशमः शिवः ।
आकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जन इति । अभेदे-
ऽपि भेदव्यपदेशः स्थानभेदादैश्वर्ययोगाच्च युज्यते ब्रह्मतत्त्वं
च । ब्रह्मो बन्धादिसाक्षित्वाद्भिन्नोद्भिन्नेषु संस्थितः । निर्दो-
षाद्वयरूपोऽपि कथ्यते परमेश्वर इति ॥ १३ ॥

रूपवत्त्वादनित्यत्वमिति । अतो वक्ति । प्रकृत्यादि-
प्रकर्तृकत्वेन तदुत्तरसत्त्वान्नैव रूपवद् ब्रह्मादिशब्दादस्यूत-
मनखित्यादिश्रुतेश्च । भौतिकानीह रूपाणि भूतेभ्योऽसौ
परो यतः । अरूपवानतः प्रोक्तः क तदव्यक्ततः पर इति
मात्मेय ॥ १४ ॥

यदा पश्यः पश्यते रूपा वर्णं कर्त्तारमौघं पुरुषं ब्रह्म-
योनिं श्यामाच्छरणं प्रपद्ये सुवर्णज्योतिरित्यादिश्रुतीनाञ्च

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्वर्यते ॥ १७ ॥

अतएव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अस्वदृश्यहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न वैयर्थ्यं विलक्षणरूपत्वात् यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्ष्यादप्रकाशादिव्यवहारः ॥ १५ ॥

वैलक्षण्यञ्चोच्यते रूपस्य विज्ञानानन्दमात्रत्वं एकात्म्यं प्रत्यय सारमिति । आनन्दमात्रमजरं पुराणमेकं सन्त बहुधा दृश्यमानम् । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषामिति चतुर्वेदशिक्षायाम् ॥ १६ ॥

दर्शयति चानन्दस्वरूपत्वं तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभातीति । शुद्धस्फटिकसङ्काशं वासुदेवं निरञ्जनम् । चिन्तयीत यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादृते हरेरिति च मात्से ॥ १७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वर स्वरूपाणां मिथो न कश्चिद्भेदः अतः सादृश्याज्जीवस्यापि तथा स्यादिति न तस्य प्रतिबिम्बत्वमुक्त्वा चशब्देनाभेदं दर्शयति । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । बहवः सूर्यकाशवत् सूर्यस्य सदृशा जले । एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मत्ता इत्यादि । अतएव भिन्नत्वतदधीनत्वतत्सादृश्यैरेव सूर्यकाद्युपमानोपाध्यधीनत्वादिना ॥ १८ ॥

नित्यसिद्धत्वात् सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेर्न भक्ति-

दृष्टिज्ञासभाक्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जसादेवम् २०

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च

भयः ॥ २२ ॥

ज्ञानादिना प्रयोजनमिति । अतो ब्रवीति । अभ्युवत्स्नेहेन ग्रहणं ज्ञानं भक्तिं विना न तत् सादृश्यं सम्यग् विभज्यते यमेवैष दृश्यते तेन लभ्यस्त्वस्यैष आत्मा विवृणुते तन्म स्त्वामिति हि श्रुतिः । सहत्वाबुद्धिभक्तिसु स्नेहपूर्वाभिधीयते । तयैव व्यज्यते सम्यग् जीवरूपं सुखात्मकमिति प्राप्ते ॥ १८ ॥

तस्य च भक्तिज्ञानादेर्वृद्धिज्ञासभाक्तं विद्यते ब्रह्मादीनामुत्तमानां भक्तत्वेऽन्तर्भावात् । एवं भक्तादिविशेषाङ्गीकारादेवेश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान् प्रति च सामञ्जस्यं भवति । साधनस्योत्तमत्वेन साध्यञ्चोत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्द श्रुतो श्रुता । इति च ब्राह्मे ॥ २० ॥

कुतः । अथात आनन्दस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य ब्रह्मपर्यन्तेषु सुखेषु पुनर्विशेषदर्शनात् । चशब्दात् स्मृतिः । यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्ग भेदेन इति ॥ २१ ॥

सृष्टिसंसारकर्तृत्वमेवायं न पालकत्वं स्वतःसिद्धेरित्यत आह । उक्तं सृष्टिसंहारकर्तृत्वमात्रं प्रतिषिध्य ततोऽधिकं ब्रवीति । नैतावदेव नापरोऽन्यद्रस्युभा सद्यात्रा

तद्व्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम् ॥ २५ ॥

पृथिवी विभर्तीति चशब्दात् स्मृतिश्च । कृष्टिञ्च पालनञ्चैव
संहारं नियमं तथा । एक एव करोतीशः सर्वस्य जगती
हरिरिति ब्रह्माण्डे ॥ २२ ॥

परमात्मा परोक्ष्यं च तत् प्रसादादेव न जीवशक्त्येति
वक्तुमुच्यते अव्यक्तमेव तद् ब्रह्म स्वतः अरूपमक्षरं ब्रह्म सदा
व्यक्तञ्च निष्कलम् । यज् ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरानन्दश्चाक्षयो
भवेदिति कौठरव्य श्रुतिः ॥ २३ ॥

आराधनेऽप्यव्यक्तमेव ज्ञानप्रत्यक्षेणेतरेषामिति सूक्ष्मत्व-
लिङ्गादनुमानेन न तमाराधयित्वापि कश्चिद् व्यक्तीकरि-
ष्यति । नित्यो व्यक्तो यतो देवः परमात्मा सनातन इति
चब्रह्मवैवर्त्ते ॥ २४ ॥

नत्वव्यक्तरूपेण तथैव तिष्ठति । व्यक्तं किञ्चिद्रूपं
गृहीत्वा दृश्यते । यथाग्न्यादयस्तन्मात्रा रूपेण दृश्या अपि
स्थूलरूपेण दृश्यन्त एवमिति चेन्न अग्न्यादिवत् स्थूलसूक्ष्मत्व-
विशेषाभावात् । नासी सूक्ष्मो न स्थूलः पर एव स भवि-
ष्यति तस्मादाहुः परम इतीति माण्डव्यश्रुतेः स्थूलसूक्ष्म-
विशेषो एनं कश्चित् परमेश्वरे । सर्वत्रैकप्रकारोऽसी सर्व-
रूपेष्व जायत इति च गारुडै । अव्यक्तव्यक्तभावौ च न
कश्चित् परमेश्वरे । सर्वत्राव्यक्तरूपोऽयं यत एव जनाहंन
इति कौर्म्ये ॥ २५ ॥

प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २६ ॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २७ ॥

उभयव्यपदेशाच्चहिकुण्डलवत् ॥ २८ ॥

प्रकाशाश्च यवहा तेजस्वात् ॥ २९ ॥

पूर्ववद् वा ॥ ३० ॥

तर्हि किं यत्नेनेत्यत आह विषयभूते तस्मिन्नेव अवणा-
भावात् प्रकाशश्च भवति । आत्मा वारं द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

नित्याव्यक्तस्य कथं प्रकाश इत्यत उच्यते उभयत्र प्रमा-
णाभावात् तत् प्रसादादेव प्रकाशो भवति । तस्मान्निधा-
नाद् योजनान्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमायानिहत्तिरिति
लिङ्गात् । युज्यते गतस्यानन्तशक्तित्वात् नित्याव्यक्तोऽपि
भगवानीक्ष्यते निजशक्तिः । तस्मत्ते परमात्मानं कः पश्ये-
तास्मत्तं प्रभुमिति नारायणाध्यालोय ॥ २७ ॥

स्वरूपेणानन्दादिना कथमानन्दत्वादिरित्यत उच्यते ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । अथैष एव परमात्मानन्द इत्यु-
भयव्यपदेशात् अहिकुण्डलवदेव युज्यते यथाहिकुण्डली
कुण्डलश्च तुशब्दात् केवलश्रुतिगम्यत्वं प्रदर्शयति ॥ २८ ॥

यथादित्यस्य प्रकाशत्वं प्रकाशित्वञ्च । एवं वा दृष्टान्ता-
स्तेजोरूपत्वादु ब्रह्मणः यथैकः कालः पूर्वं इत्यवच्छेदकोऽव-
च्छेदश्च भवति अतिरूपात्वापेक्षयैव दृष्टान्तः स्थूलमतीनां च
प्रदर्शनार्थं अहि कुण्डल दृष्टान्तः । प्रकाशवत् काण्डलहा

प्रतिषेधाच्च ॥ ३१ ॥

परमतः सेतुन्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३२ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३३ ॥

बुद्धार्थः पादवत् ॥ ३४ ॥

यथाह्ये शयनादिकं ब्रह्मण्यैवमुक्तानामानन्दोऽभिन्न एवतु
इति नारायणाध्यात्म्ये आनन्देन त्वभिन्नेन व्यवहारः प्रका-
शवत् । कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदेन तां व्रजेदिति
ब्राह्मे ॥ २८ ॥ ३० ॥

एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चनेति भेदस्य ॥ ३१ ॥
न चानन्दादित्वात्लोकानन्दादिवत् एष सेतुर्विधृतिर्य एष
आनन्दः परस्यैष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्येति सेतुत्वम्
उच्यते यतो वाचो निवर्तन्त इत्युन्मानत्वम् । एतस्यैवान-
न्दस्यान्यानि भूताति मात्मानुपजीवन्तीति सम्बन्धः । अन्य-
जज्ञानन्तु जीवानामन्यजज्ञानं परस्य च । नित्यानन्दाव्ययं
पूर्णं परं ज्ञानं विधीयत इति भेदः । अतो लौकिकत्वात्
परमेव ब्रह्मानन्दादिकम् ॥ ३२ ॥

दर्शनादेव चान्यानन्दादीनाम् । अदृष्टमव्यवहार्यं व्यप-
देश्यं सुखं ज्ञानमोजो बलमिति ब्रह्मणः तस्माद् ब्रह्मेत्यान-
घते इति कौण्डिन्य श्रुतिः ॥ ३३ ॥

अप्रसिद्धस्य कथमानन्द इत्यादि व्यपदेश इत्यतो वक्ति-
जीवेश्वरसम्बन्धज्ञापनार्थमप्रसिद्धोऽपि पादो यथा पादग्रन्थेन
व्यपदिश्यते पादोऽस्य विश्वा भूतानीति तथा अलौकिकी-

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३५ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

तथान्वयप्रतिषेधात् ॥ ३७ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३८ ॥

ऽपि ज्ञानादिस्तच्छब्दैरेव भण्यते । ज्ञापनार्थाय लोकस्य

यथा राजिव देवराडिति पात्रे ॥ ३४ ॥

परानन्दमात्रत्वं कथं ब्रह्माद्यानन्दादीनां विशेष इत्यत
उच्यते यथादित्यस्य दर्पणादिस्थानविशेषात् प्रतिविम्ब-
विशेषः एवं मानुषादेरपि ब्रह्मादिगुणवैशेष्यादानन्दः पर-
मस्य च । प्रतिविम्बत्वमायाति मध्योच्चादिविशेषत इति
च वाराहे ॥ ३५ ॥

ऐश्वर्यात् परमादिष्णोर्भक्त्यादीनामनादितः । ब्रह्मा-
दीनां सूपपन्ना ह्यानन्दादेर्विचित्रतेति पात्रे ॥ ३६ ॥

ध्यानकाले यच्चित्तैर्दृश्यते तदेव ब्रह्म रूपम् । अतः
कथमव्यक्ततेत्यत आह यथा जीवानन्दादेरन्यद् ब्रह्म तयो-
पासा कृतादपि । यन्मनसा न मनुतेर्येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति प्रतिषेधात् ।
पश्यन्ति परमं ब्रह्म चित्ते यत्प्रतिविम्बितं ब्रह्मैव प्रतिविम्बो-
ऽयं यतस्तेषां फलप्रदम् । तदुपासनञ्च भवति प्रतिसोपा-
सनं यथा । दृश्यते त्वपरोक्षेण ज्ञानेनैव परं पदम् । उपा-
सनात् परोक्षं गमयेत्तत् प्रसादत इति च ब्रह्म तर्कः ॥ ३७ ॥
देशकालान्तरेऽन्यतोऽपि सृष्ट्यादिक्रिया युक्तैत्यतो कृते ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३६ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ४० ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४१ ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः

पादः समाप्तः ।

सर्वदेशकालवस्त्वादिव्यनेनैव स्रष्ट्यादिकं प्रवर्त्तते । एष सर्वगत एष ईश्वर एषोऽचिन्त्य एष परम इति भास्ववेय श्रुतिः । सर्वमेतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु । स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या मायास्थया यतः । अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनमिति चतुर्वेदशाखायाम् । आदिशब्दादन्यत्र प्रमाणाभावाच्च ॥ ३८ ॥

कर्मापेक्षत्वात् फलदानस्य तदेव ददातीति न भाष्यम् । कुतः अत एवेश्वरात् फलं भवति । न ह्यचेतनस्य स्वतःप्रवृत्तिर्युज्यते ॥ ३९ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्मरतिर्दातुः परायणमिति ॥ ४० ॥

यतः फलं तदेव कर्मेश्वराद्भवति । एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति श्रुतेरिति जैमिनिः ॥ ४१ ॥

परस्य कर्मण्युभयोः फलकारणत्वेऽपि न कर्म परप्रवर्त्तकं पर एव कर्म प्रवर्त्तकः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिका-

राच्च ॥ ३ ॥

पापेन पापं लोकमिति हेतुव्यपदेशात् द्रव्यं कर्म च काल-
श्चेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पायकतब्रह्मसूत्रे तृतीयध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः

उपासनास्मिन् पादे उच्यते सर्वं परिज्ञानं प्रथमतः
उच्यते अन्तो निर्णयः । उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्व-
दर्शिभिरिति वचनात् । सर्ववेदनिर्णयोत्पाद्यं ज्ञानं ब्रह्म ।
आत्मैवेवोपासीतत्यादि विधीनां तदुक्तयुक्तीनां चाविशिष्ट-
त्वात् ॥ १ ॥

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैत्यादि प्रति-
शाख मुक्तिभेदान्नैकाधिकारिविषयाः । सर्वशाखा इति
चेत् न । एकस्यामपि शाखायामात्मैवेवोपासीत त्वं
ब्रह्मैत्यादिभेददर्शनात् ॥ २ ॥

स्वाध्यायोऽध्यतव्य इति सामान्यविधिः । हिशब्दाद्देह-
ज्ञातृज्ञोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो विज्ञप्नोति स्मृतः । सर्व

सलिलवच्च तन्नियमः ॥ ४ ॥

दर्शयति च ॥ ५ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत् समाने च ॥ ६ ॥

वेदोक्तमार्गेण कर्मं कुर्वीत नित्यशः । आनन्दो हि फलं
यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः । सर्वकर्मं हृतीयस्मादशक्ताः
सर्वजन्तवः । शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादचीकृपत् ।
इति समाचारे सर्वेषामधिकाराच्च ॥ ३ ॥

यथा सर्वं सलिलं समुद्रं गच्छति एवं सर्वाणि वच-
नानि ब्रह्मज्ञानार्थानीति नियमः । आग्नेये च यथा नदीनां
सलिलं शस्ये सागरगं भवेत् । एवं सर्वाणि वाक्यानि
बुधक्त्या ब्रह्मवित्तय इति ॥ ४ ॥

सर्वेषु वेदैः परमो हि देवो जिज्ञास्यासी नाख्यवेदैः
प्रसिद्धोत् । तस्मादेनं सर्वं वेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातु-
मिच्छेन्मुमुक्षुरिति चतुर्वेदशिखायाम् । सर्वान् वेदान्
हेतिहासान् सपुराणान् सशुक्तिकान् स पञ्चरात्रान्
विज्ञाय विष्णुर्ज्ञेयो न चान्यथेति ब्रह्मतर्कः ॥ ५ ॥

सर्ववेदैः सयो नोपास्योऽशक्यत्वादित्यत आह । सर्व-
वेदोक्तान् गुणान् दोषाभावांश्चोपसंहृत्यैव परमात्मोपास्यः ।
उपास्य एकः परतः परो यो वेदैश्च सर्वैः सहचेतिहासैः
सपञ्चरातैः स पुराणैश्च देवः सर्वैर्गुणैस्तत्र तत्र प्रतीतेरिति
हि भाववैश्वर्यश्रुतिः । आग्नेये च । विधिगेषाणि कर्माणि
सर्ववेदोदितान्यपि । यथा कार्याणि सर्वेषु सर्वाण्येवा-

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ७ ॥
नवा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ८ ॥
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ९ ॥

विशेषतः एवं सर्वगुणान् सर्वदोषाभावांश्च यत्नतः । योज-
यित्वैव भगवानुपास्यो नान्यथा कचिदिति समानविषये-
वोपसंहारः । न तु सोऽरोदीदित्यादीनां । गुणैरेव स
तूपास्यो नैव दोषैः कथञ्चन । गुणैरपि न तूपास्यो ये
पूर्णत्वविरोधिनः इति बृहत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेति शब्दादुपसंहारस्यान्यथात्वमिति
चेन्न । एते गुणोपास्या इति विशेषवचनाभावात् । सर्व-
गुणैरेक एवेष्टिताऽसावुपासितव्यो न तु दोषैः कदाचि-
दिति विशेष वचनाच्च आत्मेत्येवेत्यवधारण मनात् निवृ-
त्त्यर्थम् ॥ ७ ॥

प्रकरणभेदान्नवोपसंहारः कार्यः । परो वरीय सत्त्वा-
दिषु तावत्तैव ह्युक्तम् ॥ ८ ॥

सर्वविद्या उक्ता सोऽहं नाम विदेवास्मि नात्मविदिति
वचनात् सर्वस्य ब्रह्म नामत्वात्तदुपसंहारः कार्यः । नाम-
त्वात् सर्वविद्यानां गुणानामुपसंहृतिः । कार्यं च ब्रह्मणि
परं नात्र कार्या विचारणा । इति ब्रह्म तर्कः इति चेत्
सत्यम् । उक्तोऽप्युपसंहारः तत् प्रमाणमप्यस्यैव नाम वात्
ता ब्रह्मणः सर्वविद्यास्तस्मादेकः सर्वगुणैर्विचिन्त्य इति
कौण्डिन्यश्रुती ॥ ९ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ १० ॥

सर्वाभेदादन्यत्र मे ॥ ११ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १३ ॥

इतरे त्वयसासान्यात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १५ ॥

युज्यते चीपसंहारोऽनुपसंहारश्च योग्यता विशिषात् ॥
गुणैः सर्वैरुपास्योऽसौ ब्रह्मणा परमेश्वरः । अन्यैर्यथाक्रम-
श्चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु इति भविष्यत् पर्वणि ॥ १० ॥

सर्वगुणयुक्तत्वे नोपासनादन्यत्वेव फले ब्रह्मादयो भवन्ति ।
सम्पूर्णोपासनाद् ब्रह्मा सम्पूर्णानन्दनाम्नैव । इतरे तु
यथा योगं सम्यग्युक्तो भवन्ति हीति पाज्ञे ॥ ११ ॥

सर्वेषां मुमुक्षूणां कियन्नियमेनोपास्यमित्याह । प्रधा-
नफलस्य मोक्षस्यार्थे आनन्दो ज्ञानं सदाऽप्येत्युपास्य एव ।
सच्चिदानन्द आत्मीति ब्रह्मोपासादिनिश्चितः । सर्वेषाञ्च
मुमुक्षूणां फलसाम्यादपक्षितेति ब्रह्मतर्को ॥ १२ ॥

फलभेदार्थमुपचयापचययोर्भावाच्च सर्वेषां प्रियशिर-
स्त्वादिगुणोपासाप्राप्तिः । नैव सर्वे गुणाः सर्वैरुपास्या-
मुक्तिभेदतः । विरिञ्चत्येव यन्मुक्तानन्दस्य सुपूर्णतेति हि
काराहे ॥ १३ ॥

इतरे गुणाः फलसाम्यापेक्षयापसंहर्तव्याः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १६ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १७ ॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १८ ॥

उपसंहारानुपसंहार प्रमाणं माह - आध्यानाय हि सर्वे गुणा उच्यन्ते प्रयोजनान्तराभावात् । ज्ञानार्थस्य ध्यानाय गुणानां समुदीरणा । ज्ञातव्याश्चैव ध्यातव्या गुणाः सर्वेऽप्यती हरेः । नान्यत् प्रयोजनं ज्ञानाद्यनात् कर्मकते रपि । श्रवणाच्चाथ पाठाद्वा विद्याभिः किञ्चिदिष्यत इति परम संहितायाम् । गुणाः सर्वेऽपि वेत्तव्या ध्यातव्याश्च न संशयः । नान्यत् प्रयोजनं मुख्यं गुणानां कथने भवेत् । ज्ञान ध्यान समायोगाद् गुणानां सर्वशः फलम् । मुख्यं भवेन्न चान्येन फलं मुख्यं वाचि-
भवेदिति बृहत्तन्त्रे ॥ १५ ॥

आत्मेत्येवोपासीतेत्यनुपसंहारे प्रमाणम् ॥ १६ ॥

न चानन्दादयः प्रधानस्थेत्युक्तिविरोधः । यतः सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म विज्ञान मानन्दं ब्रह्मेतिवदेवात्मशब्द गृहीतिः । अत्र ह्येते सर्व एको भवन्तीत्युत्तरात् । आनन्दानुभवत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च भण्यते । नित्यत्वाच्च तथात्मेति वेदवादिभिरीश्वर इति बृहत्तन्त्रे ॥ १७ ॥

सर्वगुणानां मन्वय आत्म शब्दे भवति । आत्मव्याप्ते आत्मशब्दः परमस्य प्रयुज्यते इति वचनादिति चेत् सत्यं स्याच्चैवं आत्मेत्येवेत्यवधारणात् । अन्यथा सर्वोपसंहार-
वचनविरोधाः ॥ १८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १९ ॥

समान एवञ्चाभेदात् ॥ २० ॥

सम्बन्धा देव मन्यवापि ॥ २१ ॥

न वा विशेषात् ॥ २२ ॥

दर्शयति च ॥ २३ ॥

सम्भृतियु व्यासपि चातः ॥ २४ ॥

अलौकिका स्तस्य गुणा ह्युपास्याः अलौकिकं मुक्ति-
कार्यं यतोऽस्येति कार्याख्यानादन्यत्रादृष्ट एव गुणा
उपास्याः ॥ १९ ॥

अपूर्वत्वेऽपि समानानामेवोपसंहारः । न तु त्रिवि-
क्रमत्वादीनां कादाचित्कानां पृथक्त्वेन । नित्यविक्रान्त्या-
दिष्वनन्तर्भावात् ॥ २० ॥

परमतो सम्बन्धित्वेन नित्यत्वात् त्रिविक्रमत्वादिष्वप्यु-
पसंहार्यत्वं युज्यते । गुणास्तैर्विक्रमाद्याश्च संहर्तव्या न
संशयः । विरिद्धस्यैव नान्वेषां सहि सर्वं गुणाधिकं
इति वृहत्तन्त्रे ॥ २१ ॥

न वात्मशब्देन सर्वं गुणं गृहीतिः अधिकारि वि-
शेषात् ॥ २२ ॥

सर्वान् गुणानात्मशब्दो ब्रवीति ब्रह्मादीनां मितरेषां
न चेवेति भाक्तवेद्यश्रुतिः ॥ २३ ॥

संभृतियु व्याप्ती अपि देवादीनां मुप संहर्तव्ये

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनान्मानात् ॥ २५ ॥

वैधाद्यर्थभेदात् ॥ २६ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युप-

गानवत्तदुक्तम् ॥ २७ ॥

नान्येषां अतएव योग्यता विशेषात् देवादीनां मुपास्यासु
भूतिव्याप्त्यादयो गुणाः । आनन्दाद्यास्तु सर्वेषां अव्यथा-
ऽनर्थकदुर्भवेदिति च ब्रह्मतर्के ॥ २४ ॥

यस्यां विद्यायां महागुणा उच्यन्ते शीतमानां इतरा-
न्येषामिति चेत् न पुरुषसूक्तोक्त विद्यायामपि केषाञ्चि-
द्गुणानां मनान्मानात् सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुद-
हृताः । तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात् कार्ष्णोपसंहृतिरिति
ब्रह्मतर्के ॥ २५ ॥

भिन्धि न विद्धि ऋगीहीति फलभेदेन सर्वशः । यत्या-
दीनां तेष्वयोगात् नाधिकारैकता भवेत् । अयोग्योपास-
नादीयुरनर्थं वार्थनाशनमिति वृहत्तन्त्रे ॥ २६ ॥

मुक्तस्योपासना कर्त्तव्या न वेति अतो ब्रवीति -
नियतस्वाध्यायानन्तरं स्वेच्छया कुशाग्रहणस्तुत्युपगानवदेव
मोक्षे उपासनादिब्रह्मविदाप्नोति परमिति मोक्षवाक्य-
शेषत्वादितरेषां तच्चोक्तम् । एतत् साम गायत्रास्ती-
त्र्यादि ब्रह्मतर्के च । मुक्ता अपि हि कुर्वन्ति स्वेच्छयो-
पासनं हरेः । नियमानन्तरं विप्राः कुशाग्रैरभ्यधीयत

साम्प्रदायेतत्तत्तथाभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २८ ॥

कुन्दत उभयाविरोधात् ॥ २९ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभययान्यथा हि विरोधः ॥ ३० ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धे लौकिकवत् ॥ ३१ ॥

इति । कृष्णो मुक्तैरिज्यते वीतमोहैरिति च भारते ॥ २७ ॥

स्वेच्छयैवेत्यङ्गीकर्त्तव्यं मुक्तस्य तत्तत्त्व्यतीर्णत्वात् तीर्णं हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवतीति ह्यन्ये पठन्ति । नायुप्रोक्ते च । स्थितप्रज्ञत्वमाप्ता ये ज्ञानेन परमात्मनः । ब्रह्मलोकं गताः सर्वे ब्रह्मणा च परङ्गताः तीर्णं तत्तत्त्व्यभागाश्च स्वेच्छयोपासते परमिति ॥ २८ ॥

कर्मापि कुर्वन्ति न वेत्याह स्वेच्छया कुर्वन्ति न वा बन्धप्रत्यवाययोरभावात् ॥ २९ ॥

बन्धप्रत्यवायाभावे हि मोक्षस्यार्थवत्त्वम् । अन्यथा मोक्षत्वमेव न स्यात् कदाचित् कर्म कुर्वन्ति कदाचिन्नैव कुर्वन्ते । नित्यज्ञानस्वरूपत्वादित्यं ध्यायन्ति केशवम् । तीर्णं तत्तत्त्व्यभागा ये प्राप्तानन्दाः परात्मनः । प्रत्यवायस्य बन्धस्याप्यभावात् स्वेच्छया भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ३० ॥

उपपन्नश्चैवंभावः प्राप्तत्वान्नक्षणफलस्य यथा लोके विध्यर्थत्वेन विशुद्धक्रमणादिकं कृत्वा समाप्तकर्मच्छया करोति न करोति च ॥ ३१ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम्

॥ ३२ ॥

यावदधिकारसवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३३ ॥

अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौ-

पसदवत्तदुक्तम् ॥ ३४ ॥

प्राप्तज्ञानानामपि केषाञ्चिन्मुक्तिप्राप्तिः केषाञ्चिन्न
यथोपसंहारनियम इति न मन्तव्यम् । सर्वे गुणा ब्रह्मणैव
क्षुपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्भगुनैरित्युपसंहारविरोधा-
दन्वयाविरोधात् । न हि कश्चिद् ब्रह्मवित् स्मृतिभगु-
भवति मुक्तो ह्येष भवति तस्मादाहुः स्मृतिर्हेतीति कौण्डि-
न्यश्रुतेः । यथा केषाञ्चिन्मोक्ष एवमन्येषामित्यनु-
मानाच्च ॥ ३२ ॥

यथा यथाधिकारी विशिष्यते एवमुक्ता वानन्दो विशि-
ष्यते । मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां गन्धर्वेभ्यः ऋषीणामृषिभ्यो
देवानां देवेभ्यः इन्द्रस्य इन्द्रात् रुद्रस्य रुद्रात् ब्रह्मण एव
ज्ञेयं शतानन्द इति चतुर्थवेदशिखायाम् । अभ्यासो च ।
ज्ञानञ्चीप्राप्तनञ्चैव मुक्तावानन्द एव च । यथाधिकारं
देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरमिति ॥ ३३ ॥

न चासमत्वेन विरोधी भवति । ब्रह्मधीत्यादीषा-
भावसाध्यादुत्तमेभ्योऽन्येषां भावाच्च । औपशदवच्छिद्य-
वत् उक्तं चतुरश्रुतो नानाविधा जीवसंज्ञा विमुक्तो न चैव

इयदामननात् ॥ ३५ ॥

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३६ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्
॥ ३७ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३८ ॥

तेषां ब्रह्मधियां विरोधः । दीपाभावाद् गुरुशिष्यादि-
भावात्त्रोक्तोऽपि नास्ती किमु तेषां विमुक्तेरिति च ॥ ३४ ॥

नामाद्यास्त्य प्राणान्तमुत्तरोत्तरमुत्तमत्वमुक्तं न प्राणात्
किञ्चिद्भूय उक्तं तथापि पूर्ववत् स्यादिति न वाच्यम् ।
प्राणी वाव सर्वेभ्यो भूयान्न प्राणाद्भूयान् प्राणी ह्येव भूया-
स्तस्मान् भूयानामेति कौठरव्य श्रुतेः ॥ ३५ ॥

यथा भूतग्राम एकस्मादेक उत्तमोऽस्त्येव । एवं
प्राणादपि परमात्मानमन्तरा विद्यत इति चेन्न । प्राणा-
दुत्तमाभावे प्रमाणमुक्तम् । अन्यत्रोत्तमाभावेन प्रमाणं
दृश्यते चान्यत्रोत्तमत्वम् ॥ ३६ ॥

प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे परमात्मनः भेदानुपपत्तिः ।
अन्येभ्यः प्राणस्योत्तमत्वं तस्मात् परमात्मनो ह्युप-
दिष्टम् ॥ ३७ ॥

नेति चेन्न । उक्तं प्राणात् परमात्मन उत्तमत्वं पूर्वी-
क्ताध्याहारेण । एष तु वा अतिवदतीति विशेषं सन्ति हि
यथेतरेषु विशेषणम् । उत्तमत्वं देवानां मुक्तादपि हि

सैव हि सत्यादयः ॥ ३६ ॥

नामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३७ ॥

आदरादलोपः ॥ ३८ ॥

मानवात् । तेभ्यः प्राणय तस्माच्च नित्यमुक्तस्य वै हरेरिति
च वृहत्तन्त्रे ॥ ३८ ॥

कृतिर्निष्ठाज्ञानमित्यादीनां भेदात् बहव उत्तमा इति
चेत् न सत्यादिगुणास्तस्मादेव परदेवता याः स्वरूपभूताः
ब्रह्मतर्के च नामादिप्राणपर्यन्ताद् यो हि सत्यादिरूप-
वान् । तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वजिष्णवे इति ।
सत्याद्या अहमात्मान्ता यद्गुणा समुदीरिताः । तस्मै नमो
भगवते तस्मादेव विमुच्यते इति । चाध्याम्य ॥ ३९ ॥

प्रकृतेरेपि जन्मादेः संसारप्राप्तेः किमिति नामादिष्व-
पाठ इत्यनोचते । स्वेच्छयेव मूलस्थाने स्थितोऽन्यत्र वाक्-
तारान् करोतीश्वरेच्छानुसारेणैव सर्वायतनाः सर्वकालाः
सर्वावस्थाः सर्वेच्छाः सर्वज्ञानवदा बन्धिका सैषा प्रकृति-
रितिवत् स श्रुतेः । नामादयस्तु वदत्वान्मोचकत्वात्
घरोऽपि च । उभयोरप्यभावेन यथा व्यक्तं न तूदितम् ।
श्रुतौ तथा जीवपरावुच्यते किञ्च नेतरत् नोचते तत्तदा
तत्त्वद्वयं वै समुदाहृतमिति ब्रह्मतर्के ॥ ४० ॥

अब्रह्मत्वेऽपि भक्तिविशेषादेवोपासनाद्यलोपस्तस्या
भवति । यथा श्रीर्नित्यमुक्तापि प्राप्तकामापि सर्वदा ।
उपास्ते नित्यमो विष्णुमेवं भक्तो हरेर्भवेदिति वृहत्तन्त्रे ॥ ४१ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४२ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रति-

बन्धः फलम् ॥ ४३ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४४ ॥

लिङ्गभूयस्वात्तद्वि बलीयस्तदपि ॥ ४५ ॥

अनादिकाले भगवत्सम्बन्धित्वाद् युज्यते च नित्यमुक्तं
तस्याः । द्वावेता वनादिनित्या वनादियुक्ती नित्ययुक्ताः
वनादिकृती ये हेयं परमो या च प्रकृतिः रमतेऽस्यां परमो
रमते ह्यस्मिन् प्रकृतिस्तस्मिन् रमते परमो न स्वस्मिन्
प्रकृतिरत एनमाहुः परम इतीति गोपवनश्रुतिवचनात् ॥ ४२ ॥

दर्शनार्थं ह्युपासनं तच्च श्रवणादेरेव भवति । अतः
किमर्थमित्यत उच्यते । तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्म-
दृष्टेः पृथगेव हि शब्देनात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतिं सूचयति । श्रवणादि-
फलं चाज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिः । ब्रह्मतत्त्वं
च । श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययो । संग्र-
हश्च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमिति ॥ ४३ ॥

न च श्रवणादिमात्रेण ब्रह्मदृष्टिर्भवति । किन्तु सति
कर्त्तव्ये न यथा गुरुदत्तं तथैव भवति आचार्यवान्
शुक्लो वेदेति ह्युक्तम् ॥ ४४ ॥

गुरुप्रसादः सुप्रथितो वा बलवानिति निगद्यते ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत्

॥ ४६ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

ऋषभादिभ्यो ब्रह्मविद्यां ज्ञात्वापि सत्यकामेन भग-
वांस्त्वेव मे कामे ब्रूयाच्छ्रुतं ह्येवं मे भगवद्दृष्टेभ्यः आचा-
र्यात् ह्येव विद्या विदिता साधिष्टं प्रापयतीति वचनात् ।
अत्र हि न किञ्चन विद्यायत्यनुज्ञानात् । उपकोषलवच-
नाच्च लिङ्गभूयस्त्वाद गुरुप्रसाद एव बलवान् तर्हि ताव-
तालमिति न मन्तव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिस्तर्दापि
कर्त्तव्यम् । वाराहे च । गुरुप्रसादो बलवान्न तस्माद्
बलवत्तरम् । तथापि श्रवणादिश्च कर्त्तव्यो मोक्षसिद्धये
इति ॥ ४५ ॥

न च पूर्वप्राप्त एव गुरुरिति नियमः समग्रानुग्राहकं
चेत् पश्चात्तु नः प्रकरोति स्वयमेव तदा विकल्पः स्यात्सा-
नसक्रियावत् । यथोभयोर्ध्यानयोः समयोः पूर्वस्मादुत्तमो
क्षश्च स्वयमेव गुरुर्यदि । गृहीयादविचारेण विकल्पः
समयोर्भवेत् । समग्रानुग्राहाभावात् सत्यकामः स्वकं
गुरुम् । ऋषभाद्यनुज्ञया चैव प्रायस्तस्माच्च युज्यत इति
वृहत्तन्त्रे । समग्रानुग्राहं कश्चित् स्वयमेव समो यदि ।
कुर्यात् पुनश्च गृहीयादविरोधेन कामतः । ध्यानयोः
समयोर्यद्विकल्पः कामतो भवेत् । एवं गुरोर्हितीयस्य
विकल्पो ग्रहणेऽपि चेति महासंहितायाम् ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४८ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ५० ॥

अनुबन्धादिभ्यः ॥ ५१ ॥

ब्रह्मोपास्य ब्रह्मोपचरस्य तच्छृणु हिते त्वामवतु ।
यथा ब्रह्मोपचरेर्यथा मामुपचरेर्ये चान्येऽस्माद्विधाः । श्रेयसश्च
तानुपास्य तानुपचरस्य तेभ्यः शृणु हिते त्वामवन्विति
मीक्षायणश्रुतावतिदेशाच्च ॥ ४७ ॥

न च कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्स्यताः जनकादय इत्यादि
नान्यभोक्षसाधनम् ।

तमेवं विदित्वातिश्रुत्येति नान्यः पन्था विद्यते अय-
नायेति निर्धारणाद्विद्यैव भोक्षः ॥ ४८ ॥

न केवलं विद्यका किन्तु अपरोक्षज्ञानेनैव च । सर्वान्
पथो नाययायं मिमीते दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेणेति कीर्ति-
कश्रुतेः ॥ ४९ ॥

सावधारणा बलवती श्रुतिः । इन्द्रोऽश्वमेधान् शत-
मिधापि राजा ब्रह्माण्मोक्षं तमुवाचोपसन्नः न कर्मभिर्न
धनेनैव चान्यैः पश्येत् सुखं तेन तत्त्वं ब्रवीहीति च बलव-
त्प्रमाणम् । नास्त्यहतः कृतेनेत्युपपत्तिश्च कर्मणा बध्यते
जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः
पारदर्शिन इति युक्तिमद्भगवद्वचनम् । अतो न प्रमाणा-
न्तरबाधः कर्मणैवेत्ययोगव्यवच्छेदः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टञ्च तदुक्तम् ॥ ५२ ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्नित्यवन्न हि लोका-
पत्तिः ॥ ५३ ॥

न केवलं श्रवणादिभिर्गुरुप्रसादेन च ब्रह्मदर्शनं किन्तु
भक्त्यादिभिश्च । सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वतो विष्णुतत्परः ।
यद्गुरुः सुप्रसन्नः सन् दद्यात्तन्नाम्यथा भवेत् । तथाप्य-
नादिसंसिद्धभक्त्यादिगुणयोगतः । लभेद् गुरुप्रसादञ्च
तस्मादेव च तद्भवेदिति । भक्तिर्विष्णो गुरो चैव गुरोर्नि-
त्यप्रसन्नताम् । दद्याच्छ्रमदमादिश्च तेन चैते गुणाः पुनः ।
तैः सर्वैर्दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेदिति च नारायण-
तन्त्रे । उपासनाभेदेन दर्शनभेदः । तच्चोक्तं कमठश्रुती ।
अन्तर्दृष्टयो बहिर्दृष्टयोऽवतारदृष्टयः सर्वदृष्टय इति देवा-
वाक् सर्वदृष्टयस्तेषु चोत्तरोत्तर भा ब्रह्मणोऽन्येषु यथायोगं
यथा ज्ञाचार्या आचक्षत इति । आध्यात्म्ये च दृष्ट्वैव
ह्यवताराणां मुच्यन्ते केचिदज्ञसा । दर्शनेनान्तरज्ञानां
देवाः सर्वत्र दर्शनात् । तेषां विशेषमाचार्या वेत्ति सर्व-
ज्ञताङ्गत इति ॥ ५२ ॥

न सामान्यदर्शनमात्रेण मुक्तिः यथा मृत्युमात्राच्च हि
लोकापत्तिमात्रमुक्तिसामान्यदर्शनालोका मुक्तिर्योग्या-
दर्शनादिति नारायणतन्त्रे । मुच्यते नात्र सन्देहो दृष्ट्या
तु साध्ययोग्ययेति च दर्शनेनात्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केन-
चिदिति चाध्यात्म्ये भक्तिरेवैनं नयति दर्शयति भक्तिवशः

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५४॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५५ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥५६॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥५७॥

पुरुषो भक्तिरेव भूयसीति माठरश्रुतेः । न परमात्मनो
दर्शनमिति चेत् न, तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्माधामेति श्रुतेः ।
कथं तर्हीषा श्रुतिः ॥ ५३ ॥

परमात्मैव भक्त्या दर्शनं प्राप्य मुक्तिं ददातीति
प्रधानसाधनत्वात् भक्तिः करणत्वेनोच्यते । मायावेभवे च
भक्तिस्थः परमो विष्णुस्तथैवेनं वशे नयेत् । तथैव दर्शनं
यातः प्रपद्यान्मुक्तिमेतया । स्नेहानुबन्धोयस्तस्मिन् बहु-
मानपुरःसरः भक्तिरित्युच्यते सैव कारणं परमीशितुरिति ।
सर्वशब्दानां ब्रह्मणि प्रवृत्तेश्च ॥ ५४ ॥

जीवांशानां पृथगुत्पत्तेर्नानादियोग्यतापेक्षयेति न
मन्तव्यम् । कुतः ? अंशांशिनोरेकत्वमेव । अंशिकस्यनि-
र्मितशरीर एवांशस्य भावात् ॥ ५५ ॥

ज्ञानादिभेदे विद्यमानेऽपि न अंशांशिनोः पृथग्भाव
एव तदुपासनादिभोगादंशस्य । परमसंहितायाच्च । अंशि-
नस्तु पृथग्जाता अंशास्तस्यैव कर्मणा । पुनरेक्यं प्रपद्यन्ते
नात्र कार्या विचारणेति ॥ ५६ ॥

ब्रह्माद्यङ्गदेवता च बद्धोपासनादिप्रतिशाखं प्रतिवेदश्च

मन्त्रादिवहाऽविरोधः ॥ ५८ ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५९ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ६० ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ६१ ॥

नोपसंक्रियते । हिशब्दात् समत्वाद्दीप्तमत्वाद्वा नाङ्गदेवा-
ह्युपासनम् । उपसंहार्यमित्याहुर्वेदसिद्धान्तवेदिन इति
ब्रह्मतर्कवचनात् ॥ ५७ ॥

सर्वदेवतामन्त्रा यथा धीयन्त एवमविरोधो वा । उपा-
सनाङ्गदेवानां परमाङ्गतया भवेत् । उपसंहृतिर्विशेषे तु
फलानामन्यथा न तु । पुरुषाणां विशेषाद्वा यथायोगं
भविष्यतीति वृहत्तन्त्रे ॥ ५८ ॥

सर्वगुणेषु भूम्नः गुणस्य ज्यायस्त्वं क्रतुवत् सर्वत्र सहभा-
वात् दीक्षाप्रापणीयोदनीये सवनत्रयावभृथात्मकः क्रतुः ॥
भूमैव देवः परमो ह्युपास्यो नैवाभूमा फलमेषां विधत्ते ।
तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टो यथाक्रतुः कर्म मध्ये विशिष्टः
इति गोपवनश्रुतिः ॥ ५९ ॥

शब्दोऽनुमा तथैवाच्यो योग्यताभेदतः सदा । ब्रह्मादी-
नामेकमर्थं वसुधा दर्शयन्ति हि । अतः पूर्णत्वमीशस्य
ज्ञानैवैषां प्रदृश्यते । अतः फलस्य नानात्वं नानैवोपासनं
यत इति ब्रह्मतर्कः । अतो भूस्त्वमपि नानैवोपा-
स्यते ॥ ६० ॥

स्ययोग्योपासनान्तरं समाप्यापि कस्यचिदुपासनं विक-

काव्यास्तु यथाकामं ससुचौघैरन्न वा पूर्वहेतु-

भावात् ॥ ६२ ॥

अङ्गेषु यथाश्रय भावः ॥ ६३ ॥

शिष्टेषु ॥ ६४ ॥

समाहारात् ॥ ६५ ॥

त्वनं भवति विशिष्टफलापेक्षया । सुत्तर्यमात्मयोग्यं हि कार्यमेव ह्युपासनम् । वृसिंहादिकमन्यच्च दुरितस्य निवृत्तये । उपासते यथायोगं न वा फलविभेदत इति ब्रह्मतर्के ॥ ६१ ॥

यस्य यस्य हि यः कामस्तस्य तस्य ह्युपासनम् । तादृशानां गुणानाञ्च समाहारं प्रकल्पयेत् । अकामत्वानुसूचनां न वा तेषामुपासनम् । तुष्ट्यर्थमीश्वरस्यैव न चोपासा विदुष्यतीति वृहत्तन्त्रे ॥ ६२ ॥

अङ्गदेवतानां यथा परमेश्वराङ्गाश्रयत्वं चक्षुषोः सूर्यो-
ऽजायतेत्यादिना तथा भावना कर्तव्या यस्मिन् यस्मिन्
यो हि चाङ्गे निविष्टः परस्य चिन्त्यः तथा तथैवेति पौत्रा-
यण श्रुतेः ॥ ६३ ॥

अङ्गैः पराङ्ग ये हि देवाः विसृष्टास्तत्तद्गुणान्
परमे संहरेत तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं सुसुहः
परमं व्रजेतेति कात्यायनश्रुती ॥ ६४ ॥

समाहारवचनाच्च ॥ ६५ ॥

शुणसाधारण्यश्रुतेऽप्य ॥ ६६ ॥

न वा तत् सहभावाश्रुतेः ॥ ६७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीया-
ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

शुद्धपार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य समाहार्यास्तत्त्वदृशो
समुच्चोरिति भाण्डव्यश्रुतेऽप्य ॥ ६६ ॥

न चाङ्गदेवेतोपसंहारः कार्यः उपसंहारस्य सहाश्रव-
णात् ॥ ६७ ॥

सत्यं ज्ञानं परमानन्दरूप आत्मैत्येवं नित्यदोषासनं
स्यात् । नान्यत् किञ्चित् समुपासीत धीरः सङ्गैर्गुणैर्देव
गुणा उपसत इति कमठ श्रुती ॥ ६८ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ।

ज्ञानसामर्थ्यमस्ति न पादे उच्यते यदर्शनार्थमुपासनोक्तौ
तस्माच्च दर्शनात् सर्वपुरुषार्थमाप्तिरिति वादरायणो मन्यते
यं यं लोकां मनसा संविभाति त्रिगुणसत्त्वः कामयते वाञ्छ

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जै-
मिनिः ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

कामान् तं तं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्च-
येद्भूतिं काम इति शब्दाद्यस्त्वेव मोक्षसाधनत्वम् ॥ १ ॥

ज्ञानस्य स्वर्गादिषु तत्साधनकर्तृशेषत्वेन स्वर्गं धना-
देहतो वै गृह्णाच्च प्राप्स्यन्ति धीरा न त्वधीराः कुतश्चिदिति
जैमिनिः ॥ २ ॥

ज्ञानिनामेव देवादीनामाचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

यदेव विद्यया करोति अद्ययोपनिषदा तदेव मीर्यव-
त्तरं भवतीति शेषत्वश्रुतेः ॥ ४ ॥

कर्मेव देहं दैविकं मानुषं वाप्यन्वारम्भेनापरास्तत्र
हेतुः । भोगास्तदीयांश्च यथा विभागं ददाति कर्मेव शुभा-
शुभं यदिति माठरव्यश्रुतेश्च । संशब्दैः प्राधान्यं दर्शयति ॥ ५ ॥

ज्ञानी च कर्माणि सहोदितानि कुर्व्यादकामः सततं
भवेत्तौकति कमठश्रुतो ज्ञानवतो विधानात् ॥ ६ ॥

अधिकोपदेशात्, वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥
तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि
नान्यथा तोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इति ॥ ७ ॥

ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे
कासाः सम्पद्यन्ते स यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथा-
धिको भवतीति कौठरव्ययुतेः । युधिष्ठिरादीनां राजसूय-
यागादिना फलाधिक्यदर्शनाच्चेति वादरायणमतम् ॥ ८ ॥

राजसूयादिहतावक्तृता च सममेव तेषां विज्ञानम् ।
विज्ञानमेतत् सर्वेषां सुनीनां ब्रह्मदर्शनात् । स्यादेव मोक्षो
नान्यत्मादिति तत्रापि चित्रता । स्वर्गादयः कर्मणैव
नान्येनेत्यपरे विदुः । ज्ञानेनाधिक्यमित्याहुर्जेमिन्याद्याश्च
केचन । अदृष्टमेव ज्ञानेन दृष्टं नैवोपलभ्यते । इति केचि-
द्विदुः प्राहुर्व्यासशिष्या इमेऽखिलाः । यस्माद्व्यासमतं सर्वं
सत्यमेव ततोऽखिलम् । यथाकाशस्त्वनन्तोऽपि व्याप्तो
हस्तावधिस्तथा । प्रादेशोऽपि हि सत्त्वेन तथैवैषां मतानि
तु । स्वयन्तु भगवान् व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशमान् । अन-
न्ताकाशवत् पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः । ज्ञानेनैवाप्यते
सर्वं कर्मणा चाधिकं भवेत् । इति प्राह महायोगी पुम-
र्थानां विनिर्णय इति भविष्यत्पर्वणि । ज्ञानिनामपि
देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् । चीर्णे कृते वा ज्ञानस्य न
विशेषोऽस्ति कर्मणीति ब्रह्मतर्को ॥ ९ ॥

असावेत्विको ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

सर्वेषां पुरुषार्थापेक्षित्वान्ज्ञानाधिकारितेत्यत आह
न सर्वेषामधिकारः ॥ १० ॥

न कीदृशी हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सीमा-
धिकारी वेदोक्तौ ब्रह्मणीद्वे शताधिके । यथा तथैव संख्येया
प्रजास्तासु कियान् जनः । ज्ञानाधिकारी स प्रोक्तो विष्णु-
पादैकसंख्य इति वचनात् सुखापेक्षा साम्येऽपि विभाग
इत्यतः अधिकारायम् ॥ ११ ॥

कस्याधिकार इत्यत आह । अवैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधि-
कारी न विद्यते । गुरुभक्ति विहीनस्य शमादिरहितस्य
च । न च वर्णवरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः । ब्रह्मज्ञाने
तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सतां मत इति ब्रह्मतर्के । पठेत्
दानकार्यान्प्रीथीताथ विचार्य ब्रह्म विन्देदिति च कौषा-
यण श्रुतिः ॥ १३ ॥

न सामान्ये नाधिकारी देवादीनाम् । अथ पुमर्थं सा-
धनान्यर्थो धर्मज्ञानमित्युत्तरोत्तरं तत्राधिकारिणो मनुष्या
ऋषयो देवा इत्युत्तरोत्तरमिति कीदृशिन्यश्रुतिः ॥ १३ ॥

अथ मुनिरमौनञ्च मौनं निर्विद्याय ब्राह्मणः । स

कामचारेण चैके ॥ १५ ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

आह्वानः केन स्यात् येन स्यात् तेनेदृश एवेति ज्ञानिनो
यथेष्टाचरणं विधीयते इत्यत आह । न विधिज्ञानिनस्तु-
तयेऽनुमतिमात्रं वा युज्यते च ॥ १४ ॥

कामचाराः कामभक्ष्याः कामवादाः कामेनैवेष्टं
लोकमुत्सृज्याथ परात् परमीयुरनारम्भणमिति चके
यठन्ति ॥ १५ ॥

श्रीमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपसृज्य पुण्यं च
प्रापं च काममाचरन्ती न ब्रह्मानुव्रजन्तीति चतुरश्रुती ॥ १६ ॥

न तावत् कामचाराणां ज्ञानेऽधिकारः । य इमं परमं
गुह्यमूर्ध्वरेतःसु भाषयेत् न तथा वियते भूयान् यं प्राप्या-
न्त्येऽपि भूयसे इति माठरश्रुतेः ॥ १७ ॥

प्रातर्हत्यायाथ सन्ध्यामुपासीतेमां सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव
तदुपासतेऽथ देवान् मे जुहुयाद्देदानावर्त्तयेत् नान्यत्
किञ्चिदाचरेन्न सुरां पिवेत् । न पलाण्डुं भक्षयेत् न भृशं
वदेत् न विसरितात्मानं सोमं पिवेत् हुतशेषेण वर्त्तयेदित्यु-
क्ताचार परामर्शेन विधिबन्धवर्जितत्वेन कामत एव तस्य
चरणं कामचार इति जैमिनिर्मन्यते । न च निषिद्धं कर्म

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत् नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

कर्त्तव्यमेवेति चोदना । ब्राह्मणो न च हन्तव्य इत्याद्यप-
वादश्च ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयानां मध्यत एव कामतश्चरणं कामतो निवृत्ति-
रिति वादरायणो मन्यते केन स्याद् येन स्यात्तेजदृश एवेति
साम्यश्रुतेः । यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्नुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति भगवद्वच-
नाच्च ॥ १९ ॥

केन स्याद् येन स्यादिति विधिर्वा । यथा वेदधारणं
वैवर्णिकानां विदितं नान्येषाम् । एवं स्वमतानुसारिणी
प्रवृत्तिर्ज्ञानिनां विहिता । न तत्राधर्मशङ्का कार्या नान्ये-
षामिति वा । स्वेच्छैव प्रवृत्तिसु ब्रह्मणो विधिनी-
दिता । नाशङ्कं तन्मतं कापि विष्णुः प्रत्यक्षचोदना ।
इतरेषां न विहिता स्वेच्छावृत्तिः कथञ्चनेति हि
ब्राह्मे ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमेव स्वेच्छाचरणं न विधिः । तैरपि सामान्य-
विधि स्वीकारादिति चेत् । नापूर्वत्वात् परवशत्वात् ।
सर्वविध्यतिक्रमेण स्तुतिमात्रविषयत्वं परब्रह्मण एव हि ।
विधीनां विषयस्त्वन्ये ब्रह्मणः स्वेच्छया कृतौ । परस्य
ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यतिदूरत इति हि ब्रह्मतर्के ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

पारित्त्यवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

अतएव चाग्नीध्वनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरप्रवृत्तत्वात् ॥ २६ ॥

यथा विधानमपरे विधिर्भावे प्रजायते । ब्रह्मणः परम-
स्यैव सर्वविध्यतिदूरत इति हि चतुरश्रुती ॥ २२ ॥

केन स्याद् येन स्यादित्यादयः स्थिरत्वनिवृत्त्यर्था इति
चेन्न त्रेधाह वाक् ज्ञानिनो विधिनियताः अनियताः स्वे-
च्छानियताः इति विधिनियतामनुष्ठा अनियता हि देवा
ब्रह्मैव स्वेच्छानियतमिति गोपवनश्रुती विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

एवं सति विधिवाक्यानां स्वेच्छावृत्तिवाक्यानाम्
सम्बन्धो भवति ॥ २४ ॥

अतएव ज्ञानस्य मोक्षदानेनान्विहीनाद्यपेक्षा ब्रह्म-
तर्को च । येषां ज्ञानं समुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।
शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीते विपर्ययः । स्वेच्छानुवृत्त्यै
भवेद् ब्रह्मणः प्रावशस्तथा ॥ देवानामपि सर्वेषां विशेषा-
दुत्तरोत्तरमिति ॥ २५ ॥

सर्वधर्मापेक्षा च ज्ञानस्योत्पत्तौ विविदिषन्ति न
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्वनेनेति श्रुतेः । यथा मतिनिष्प-
त्त्यर्थमश्वनादयो ऽपेक्ष्यन्ते । न विनिष्पन्नगतेर्गामादि-
प्राप्ती ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणाल्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

यद्यपि ज्ञानेनैव मोक्षो नियतस्तथापि ज्ञानी शमद-
माद्युपेतः स्यात् । आचार्याद्विद्यामवाप्यै तमात्मानमभि-
मश्य शान्तो भवेदान्तो भवेदनुकूलो भवेदाचार्यं परिचरेत्
परिचरेदाचार्यमिति माठर श्रुती ज्ञानिनोऽपि तद्विधेः ।
ब्राह्मीं यावत उपनिषदः ब्रूमेति तस्यैव तपोदमः कर्मेति
प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनं यो वा एतमुपनिषदं
वेदेतिज्ञानाङ्गतया तेषां अवश्यानुष्ठेयत्वात् यस्य ज्ञानं तस्य
मोक्ष इति नात्र विचारणा । तस्य शान्त्यादयोऽङ्गानि
तस्मात्तेषामनुष्ठितिः । अवश्यं करणीयास्मादन्यथात्यफलं
भवेदिति चाग्नेये । तुशब्दः पूर्णफलार्थं सूचयति ॥ ३७ ॥

यदि ह वा अथैवं विनिश्चिलं भक्षयतीतैवमेव स भव-
तीति सर्वान्नानुमतिः प्राणाल्यविषया । न वात्य जीवि-
ष्यन्निति होवाच कामो न उदपानमिति दर्शनात् ॥ २८ ॥

अन्याथावरणाभावेन हि ज्ञानस्यावाधनम् । अतो
विद्वानपि व्याख्यं वर्त्तेतीत्कर्षसिद्धये इति च ब्रह्मतर्को ॥ २९ ॥

अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः । एतादृशो-
ऽपि नाचारं श्रुतं स्मार्त्तं विसर्जयेदिति श्रीहरिवंशेषु ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

स यत्र तदेवं मन्वान एवं पश्यन्न कामं चरति चरेन्न
कामं भक्षयतीति न काममनुवर्त्तेतेति कौण्डिण्य श्रुती । अतः
इत्यल्पफलकत्वं सूचयति न निषिद्धानि वर्त्तेत पूर्णज्ञान
फलेच्छयेति पादौ ॥ ३१ ॥

न केवलं निषिद्धाकरणेन पूर्यते कर्त्तव्यञ्च वर्णाश्रम-
विहितं कर्म । प्रश्यन्नपीममात्मानं कुर्यात् कर्म विचार-
यन् । यदात्मानं सुनियतमानन्दोत्कर्षमाप्नुयादिति कौठा-
श्वश्रुती विहितत्वाच्च । अपिशब्दो वर्णधर्मसमुच्चयार्थः ॥ ३२ ॥

यथा राज्ञः सह कार्यं मन्वी तथा ऋतेऽत्र क्षितिपः
कार्यमृच्छेत् । एवं ज्ञानं कर्म विनापि कार्यं सहाय-
भूतं न विचारः कुतश्चिदिति कमठश्रुती सहकारित्वोक्तेश्च ।
ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वकार्यक्षतोऽपि तु । आनन्दो
ऋसते कायाच्छुभं कृत्वा विवर्द्धते इति च ब्रह्माण्डे । सर्व-
दुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनी निश्चितैव हि । उपासया कर्म-
भिश्च भक्त्या चानन्दचित्ततेति बृहत्तन्त्रे । धर्मस्वरूपचित्त-
त्वाद् यो यो देवो मनोगतः । स एव धर्मी विज्ञेयो न ह्येते
लोकसन्निता इति च पादौ ॥ ३३ ॥

सर्वप्रकारेणोत् साहेऽपि ये ज्ञानयोग्यास्त एव ज्ञानं

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहञ्च ॥ ३८ ॥

प्राप्नुवन्ति नान्ये । य आत्मा अपहृत पाप्मा विजरो विम-
त्युर्विशोको विजिघ्रित्सा पिपासुः सत्यकामः सत्वसंकल्पः
सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुत्याचार्योपदेशसा-
म्येऽपि विवेचनविरीतज्ञानमाप इन्द्रः सम्यग्ज्ञानमित्यु-
भयविधिलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

दैवीमेव सम्पत्तिं देवताभिगच्छन्ति आसुरीर्मेवासुरा
नैतयोरभिभवः कदाचित् स्वभाव एव ह्यवतिष्ठत इति
स्वभावानभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सम्यग्ज्ञानविपरीतज्ञानयोरन्तरा स्थितानामपि देवाः
सुरभावयोर्द्वाढ्या दृष्टेः ॥ ३६ ॥

असुरा आसुरेणैव स्वभावेनैव कर्मणा । ज्ञानेन विप-
रीतेन तमो यान्ति विनिश्चयत् । देवा दैवस्वभावेन कर्मणा
चाप्यसंशयम् । सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं मुच्छन्ति वैश्व-
वीम् । नानयोरन्यथाभावः कदाचित् कापि विद्यते ।
भानुषा मिश्रमतयो विमिश्रगतयोऽपि चेति स्फाट्ये ॥ ३७ ॥

शुशु वै वीर उग्रमुखं दमायनन्यमव्यमति नैतिः निव-
भानः । एधमानादृद्धि शुभयस्य राजावीक्ष्य विग्रह इन्द्रो
मनुष्यानि विधेयानुग्रहञ्च दर्शयति-देवेषु परमेश्वरस्य ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य तु नातङ्गावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रू-
पाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

असुरान् दमयन् विष्णुः स्वयञ्चाप्यसुरान्नयन् । पुनः पुन-
र्मानुषास्तु सृता वा वर्त्तयत्यं साविति भविष्यत्पर्वणि ॥ ३८ ॥

देवभागादसुरभाग एव बहुलः । तस्मान्न जनतामिया-
दिति लिङ्गात् । चशब्दात्ततः कनीयस एव देवा ज्यायसा
असुरा इति श्रुतेश्च । असुरा बहुला यस्मात्तस्मान्न जनता-
मियादिति ब्राह्मे ॥ ३९ ॥

असुरजातिरेवासुरत्वं देवजातिरेव देवत्वं जैमिनेरपि
सिद्धमेव । नासुरा दैवीं न देवा आसुरीं न मनुष्या दैवी-
मासुरीञ्च गतिमीयुरात्मीयां जातिमनुभवन्ति इति नियम
श्रुतेः । नासुराणां देवरूपं न देवानामासुरं न चोभयं
मनुष्याणाम् । यो यद्रूपः स तद्रूपो निसर्गो ह्येष भवतीति
तद्रूपत्वश्रुतेः । तं भूतिरिति देवानुसा चक्रिरे ते बभूवु-
स्तस्माद्वार्ये तर्हि सुप्ती भूर्भुवस्वरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्य-
सुरास्तेह पराबभूवुरिति देवासुराणां भावाभावश्रुतेश्च
देवानां भूतिरित्येव मनो विष्णोः स्वभावतः । असुराणाम-
भूतित्वे नैतत् नियमतीत्यथा । देवाः पापाभिभूतत्वात्
प्रह्लादाद्या बभूवुरे अतः सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो
भवेदिति चाध्यात्म्ये ॥ ४० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानान्तदयोगात् ४१
 उपपूर्वमपि त्वेके भावमग्नवत् तदुक्तम् ॥ ४२ ॥
 बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

न च परमात्मैश्वर्यादिकमाकाङ्क्षं ब्रह्मादीनामपि
 नाकाङ्क्षं किमु परस्येति सूचयितुमपि शब्दः । चशब्दस्तु
 ज्ञानार्थिनां पूर्वाक्तादित्यं भावान्तरसूचकः । अयोग्य-
 भारोहन् प्रपतनं हि दृश्यते । एवमयोग्यस्य परमात्मै-
 श्वर्यस्य ब्रह्मादिपदस्य वाकाङ्क्षायां पतनमनुमीयते न देव
 पदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् । इच्छन् पतति
 पूर्वस्मादधस्ताद् यत्र नील्यतिरिति ब्रह्माण्डे । स्वकीय-
 मिच्छमानन्तु राजाद्याः पातयन्ति हि । एवमेव सराद्याश्च
 हरिश्च स्वपदेच्छुकमित्याद्यनुमानरूपवाक्याच्च मायाभिरु-
 सिञ्चत इन्द्राद्यामारुहतः अवदस्युरधुनुषा इति च
 श्रुतिः ॥ ४१ ॥

उपदेवपदञ्च नाकाङ्क्षमित्येके । भावमग्नवदपि परव-
 देव । ततोक्तमिन्द्रद्युम्न शाखायां यथर्षीन् प्रजापतीन्नाकाङ्क्षे
 देवं न गन्धर्वान् विद्याधराञ्च नृसिंहानिति वृहत् संहिता-
 याञ्च । न देवानभिकाङ्क्षेत् कुत एव हरेर्गुणान् । प्राजा-
 पत्यान्नाचार्याश्च गान्धर्वादीनपि कथित् । ऋष्यादिषु
 विशेषे तु दीप्तौ नैव विशेषित इति विशेषदर्शनार्थमेक-
 इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

देवर्षीणां गन्धर्वाणां पदाकाञ्चः पतेदधुवम् । अन्यत्र

स्वामिनः फलश्रुतेरित्याद्येयः ॥ ४४ ॥

आर्तिज्यमित्यौडुलोमित्यसौहि परिक्रौयते ४५
श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

शुभमाकाञ्चन पतदविरोधत इति श्रुतिः । नानात्वमेव
कामानां नाकामः क्व च दृश्यन्ते । अतो विश्वकामः
स्यादकामस्तेन भण्यत इत्याचाराच्च ॥ ४३ ॥

ओं ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि फलं स्वामिनां देवा-
नामेव भवति । यदु किञ्चेमाः प्रजाः शुभमाचरन्ति देवा-
एव तदाचरन्ति । यदु किञ्चेमाः प्रजा विजानते देवा एव
तद्विजानते । देवानां ह्येतद्वति स्वामी हि फलमश्रुते ।
नास्वामी कर्म कुर्यात् इति साध्यन्दिनश्रुतेरित्याद्येयी
मन्यते ॥ ४४ ॥

यत्र यागेषु ऋत्विजामपि फलदर्शनादप्यं फलं प्रजा-
नामपि भवतीत्यौडुलोभिर्मन्यते तदर्थं देवैः क्रियमाण-
त्वात् ॥ ४५ ॥

तृतीयः स्वपक्षः देवानां ज्ञापनादिकर्माणि सहकार्या-
न्तरत्वेन प्रजा विधीयन्ते । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः
सहकारित्वेन विधीयन्ते । यथा वा आचार्यस्य शिष्याः ।
वाराहे च । ज्ञानादिज्ञानं देवानां विष्णुना साधु त्रोदि-
तम् । वेदे च तेषां विहितं तत्राचार्यो महत्तरः ।
विहितः सहकार्यान्तरम् प्रजाः । पाटलेन यथा राज्ञी
यथा शिष्या गुरोरपि । तस्माच्छुभफलं तासां आचा-

सहकार्यन्तरविधिः प्रक्षेपेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथाणां महत्तरम् । ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरो-
त्तरमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कुटुम्बी शुची देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्
विदधादित्युक्ता न च पुनरावर्त्तत इति गृहिणोपसंहारः
क्रियते तस्माद्गृहस्थस्य एवोत्तमत्वमिति न वाच्यम् ।
यतः कृत्स्न गृहस्थान् देवानपेक्ष्यैवोपसंहारः क्रियते ।
कृत्स्ना ह्येते गृहिणी देवाः कृत्स्ना एते यतयोऽप्येतेषां तु
मुक्ता दायमुपयन्ति न वै ते गृहान् विसृजन्त्यरागा अथैषा
अन्तोभाः सर्वभोगाः सर्वज्ञाः सर्वकर्तार इति प्रीत्यायण
श्रुतिः ॥ ४८ ॥

न चाश्वमद्वयमेव देवानां देवा एव ब्रह्मचारिणी देवा
एव गृहस्था देवा एव वनस्था देवा एव यतयः यथैते मुनय
एवं सर्ववर्णाः सर्वाश्रमाः सर्वे ह्येते कर्म कुर्वन्तीति कौठ-
रव्यश्रुती । यतित्वं दृष्टान्ते नान्ये षामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

एतां विद्यामधीत्य ब्रह्मदर्शीवाव भवति स एतां
सनुषेपु विब्रूयात् यथा यथाह वै ब्रूयात् तथा तथाधिको
भजतीति माठरश्रुती विद्यादानं श्रूयते । तच्च ब्रह्मणा
स्वीकरणार्थमाविष्कारेणेति न मन्तव्यं अन्ययाद्युक्तेः आवि-

अनाविष्कृतेन न्वयात् ॥ ५० ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

स्कारे योग्यानामपि स्वीकारापत्तिरप्राप्तिः तच्च निषिद्धं
मानस्तेनेभ्यो ये अभिद्रुहस्यदे निरामिणो रिपवोऽन्येषु
जागृधुरिति येषां नैतन्नपरं किञ्च नैकं ब्रह्मणस्यतेः ब्रूहि
तेभ्यः कदाचित् अथो शमेनोपरता मनुष्या ये धर्मिणो
ब्रूहि तेभ्यः सदानः आदेवाना मीहते विप्रयो हृदि
वृहस्यते न परः साम्ना विदुरिति । विद्याह वै ब्राह्मण-
माजगाम गोपाय मां शेवधिष्ठेऽहमस्मि । अनार्यकाया-
वृजवे शठाय मास्व ब्रूया ऋजवे ब्रूहि नित्यमिति च ॥ ४८ ॥

आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इति दर्शनार्थं श्रवणादि विधीयते तच्च दर्शनमैहिकमेव
प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्यैव
दृष्टिं परमस्य विन्देत् । यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात्
प्रैत्यैव पश्येद् योगमेव वान्ववेत्येति सौपर्णश्रुतौ दर्श-
नात् । अनादिजन्मासम्बन्धं निर्भेत्तुं पापपञ्जरम् । या
वेत्या सेवया शक्यं तावत् कार्यं न संशयः । यावद्दूरे
स्थितौ शम्या तावन्नन्तव्यमेव हि । ब्रूह जन्मान्तरे वापि
तावतैव तु दर्शनं श्रवणं मननञ्चैव निदिध्यासनमेव च ।
परे गुरौ च या भक्तिः परिचर्यादिकं हरेः । एषा सेवेति
संप्रोक्ता यथा तद्दर्शनं भवेदिति च वृहत्संहितायाम् ॥ ५० ॥

एवं सुक्तिफलानियमस्तदवस्थावष्टतेस्तदवस्था-
वष्टतेः ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायन ब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थ भगवत् प्राद्विरचिते तृतीया-
ध्यायस्य चतुर्थपादः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

आवृत्तिरसङ्गदुपदेशात् ॥ १ ॥

एवमेव प्रारब्धः कर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव मोक्ष-
स्तद्भावे जन्मान्तराणीत्यनियमः । धर्मी स्वर्गं विधर्मी
निरयमेत्येव ब्रह्मसंस्थो, मृतमेत्येव ब्रह्मसंस्थो मृतमेत्ये-
वेति ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षस्यैवावधारणात् । विद्वानमृत-
माप्नोति नात्र कार्या विचारणा । अवसन्नं यदा रब्धं कर्म
तत्रैव गच्छति । न चेह बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न
संशय इति नारायणाध्यात्मरे ॥ ५१ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनसूतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्दतीर्थभग-
वत्प्राद्विरचिते तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः
समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

फलं निगद्य तस्मिन् अध्याये । कर्मणा शास्त्रं फल-

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

आत्मेति त्वपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

मस्मिन् पादे नित्यशः कार्य्यं सर्वथा भाव्यं साधनं प्रथमतः
उच्यते । प्रायिकत्वाच्चाध्यायानां पादानाञ्च न विरोधः ।
आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-
इत्यादिना अग्निष्टोमादिवदेकवारेणैव फलप्राप्तिः कित्वा-
वृत्तिः कर्त्तव्या स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वमित्याद्य-
सकदुपदेशात् ॥ १ ॥

स तपोऽतप्यत पुनरेव वरुणं पितरमुपसंसारेत्याद्यां
वर्त्तनलिङ्गाच्च नित्यशः श्रवणञ्चैव मननं ध्यानमेव वा
कर्त्तव्यमेव पुरुषैर्ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिरिति वृहत्तन्त्रे ॥ २ ॥

आत्मेत्युपदेश उपासनञ्च मोक्षार्थिभिः सर्वदा कार्य्य-
मेव नान्यं विचिन्तये आत्मानं मेवाहं विजानीया मामानं
ह्युपासि आत्माहिं ममैष भवतीत्युक्त्यापगच्छसि आत्मेत्ये-
धोपासस्व आत्मन्येव विजानीहि नान्यं किञ्चन विजानतां
आत्मा ह्येष भवतीति ग्राहयन्ति च । आत्मेत्युपासनं
कार्य्यं सर्वथैव सुमुचूभिः नानाक्लेशसमायुक्तोऽप्येतावन्नैव
विस्मरेदिति भविष्यत् पर्वणि । आत्मा विश्वरिति ध्यानं
विशेष्यतः । सर्वेषाञ्च सुमुचूणां उपदेशश्च तादृशः । कर्त्तव्यो
नास्य नानेन वास्यचिन्मोक्ष इत्यत इति ब्राह्मे ॥ ३ ॥

नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिना शब्दभ्रान्त्या न प्रातीके

ब्रह्म दृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

आदित्वादिमतयश्चाङ्ग उच्यन्ते ॥ ६ ॥

ब्रह्म दृष्टिः कार्या किन्तु तत्स्थलेनैवोपासनं कार्यं ब्रह्मतर्के
च नामादि प्राण पर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्य-
दृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यति । नामादि स्थिति-
रेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वथा प्रथमा यस्मात्
सप्तम्यर्थात् ततो मतेति ॥ ४ ॥

ब्रह्मदृष्टिः सर्वथा कार्यैव परमेष्ठिरे उत्कृष्टत्वात् ।
ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुः सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्ववाची
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्
सर्वथा भवेत् । आत्मैव यदोपास्या तदा ब्रह्मत्वसं-
युता । कार्यैव सर्वथा विष्णौ ब्रह्मत्वं न परित्यजेदिति
ब्रह्मतर्के ॥ ५ ॥

चक्षोः सूर्योऽजायते त्याद्युपासनं च देवानां कार्यमेव
स्वीत्पत्तिस्थानत्वात् स्वाश्रयत्वात् मुक्तौ तत्र लयस्यापेक्षि-
तत्वाच्चोपपन्नं तेषां तथोपासनम् । नारायणतन्त्रे च ।
आधिव्याधि निमित्तेन विचित्रमनसोऽपि तु । गुणानां
स्मरणं शक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु । स्मर्त्तव्यं सततं तत्तु
न कदाचित् परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानाञ्च यतोऽन्तर्भाव
इत्यते । स्वीत् पत्यङ्गञ्च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु ।
तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्तिरित्युच्यते बुधैः । तदाश्चि-
ताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषत इति ॥ ६ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

यत्र कायता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

सर्वदोषासनं कुर्वन्नप्यासीनी विशेषतः । कुर्यात्तदा
वसन् विक्षेपात्पत्वेन हि सम्भवात् ॥ ७ ॥

स्मरणीयासनञ्चैव ध्यानात्मकमिति द्विधा । स्मरणं
सर्वदा योग्यं ध्यानीपासनमासने । नैरन्तर्यं मनोवृत्ति-
ध्यानमित्युच्यते बुधैः । आसीनस्य भवेत् तच्च न शयानस्य
निद्रया । स्थितस्य गच्छतो वापि विक्षेपस्यैव सम्भवात् ।
स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संशयः । इति नारा-
यणतन्त्रे । अतो ध्यानत्वाच्च ॥ ८ ॥

अचलं चेच्छरीरं स्यात् मनसश्चाप्यचालनम् । चलने तु
शरीरस्य चञ्चलं हि मनो भवेदिति ब्रह्माण्डे ॥ ९ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य
नासिकाग्रं स्वं दिग्दृष्ट्या नवलोकयन् इत्यादि ॥ १० ॥

देशाकालावस्थादिषु यत्रैकाग्रता भवति तत्रैव स्यात-
व्यम् । तमेव देशं सेवेत तं कालं तमवस्थितम् । तानि च
भागान् सेवेत मनो यत्र प्रसीदति । नहि देशादिभिः

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

तदधिगम उत्तर पूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ
तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

कश्चिद्विशेषः समुदीरितः । मनः प्रसादनार्थं हि देशकालादिचिन्तनम् । इति वाराहे ॥ ११ ॥

यावन्मोक्षस्तावदुपासनादिकं कार्यं स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रापणं तमोक्षात्तमभिध्यायतीति श्रुतिः । सर्वदेनमुपासीत यावद्विमुक्तिः मुक्ता अपि ह्येनमुपासत इति सौपर्णश्रुतिः । शृणुयाद् यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता । ध्यानञ्च यावदीक्षा स्थानिचा कचन बाध्यते । दृष्टतत्त्वस्य च ध्यानं यदा दृष्टिर्न विद्यते । भक्तिश्चानन्तकालीना परमे ब्रह्मणि स्फुटा । आविमुक्तेर्विधिर्नित्यं स्वत एव ततः परमिति ब्रह्माण्डे ॥ १२ ॥

ब्रह्मदर्शन उत्तराद्यस्याश्लेषः पूर्वाद यस्य विनाशश्च । तद्यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिथन्त एवमेवं विदि पापं कर्मणैव श्लिथते तद्यथैषीका तूलमग्नी प्रेतं प्रदूयेतैकं हेवास्य सर्वे परमानः प्रदूयन्त इति तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

पुण्यस्याप्येवमश्लेषः । तुल्यदोऽनुत्थानवाची । यथा श्लेषा विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः । एवं सुकर्मणश्चापि पततस्तमभिधुवमिति चाग्नेये ॥ १४ ॥

अनारब्ध कार्यं एवतु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥

अग्निहोत्रादितु तत् कार्य्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अनारब्धकार्यं एव पूर्वं पुण्यपापे विनश्यतः । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेत अथ संपत्स्यत इति तदवधेः । तुशब्दः स्मृतिद्योतकः । यदनारब्ध पापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् । पश्यतो ब्रह्मनिर्वन्दं हीनञ्च ब्रह्मपश्यतः । द्विषतो वा भवेत् पुण्य नाशो नास्त्यत्र संशयः । तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोऽस्ति कुत्रचित् । आरब्धयोस्तु नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति नारायणतन्त्रे ॥ १५ ॥

अग्निहोत्राद्यपि मोक्षानुभवायैव । तुशब्दाद् ब्रह्मदर्शनवतः स एनमावेदितेन भुनक्ति यथा वेदोवा नवृत्तोऽन्यथा कर्माकृतं यदि ह वा अप्यनेवं विन्महत् पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यां ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स यः आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते तस्मादेवात्मनो यद् यत् कामयते तत्तत् सृजत इति तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

मुक्तावनुभवकारणात् यदन्यत् पुण्यमपि नश्यति । अप्रारब्धमनभीष्टञ्च तथा ह्येकेषां पाठः उभयोस्त्यागेन तस्य पुत्रा दाय मुपयन्ति सुकृतः साधु कृत्यां द्विषन्तः पाप-

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृत ब्रह्म सूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्द तीर्थे भगवत् पाद

विरचिते चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥

कृत्यमिति । अनभीष्टमनारब्धं पुण्यमस्य विनश्यति ॥

किमु पापं परब्रह्म ज्ञानिनो नास्ति संशय इति पाद्ये ॥ १७ ॥

ब्रह्मदर्शी कृतमल्पमपि पुण्यं महत्तरमनन्तं च भवन्ति ।

यदेव विद्यया करोति अद्योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं

भवतीति श्रुतिः । न हास्य कर्म क्षीयत इति च । अल्पमात्रं

कृतो धर्मी भवेज्ज्ञानवतो महान् । महानपि कृतो धर्मी

ह्यज्ञानां निष्कलो भवेत् इति च भारते ॥ १८ ॥

आरब्धपुण्यपापे भोगिन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते ।

अथेति नियमसूचकः । आरब्ध पुण्यपापस्य भोगिन क्षप-

णादनुप्राप्नोत्येव तमोघोरं ब्रह्मवा नात्र संशयः । ब्रह्मणा

शतकालान्तु पूर्वमारब्ध संशयः । नियतिन भवेन्नात्र कार्या

काचिद्विचाराणां । इति नारायणतन्त्रे ॥ १९ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

अतएव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

देवानां मीक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन् उच्यते । वाग्भि-
मानिन्युमा मनीभिमानिनि रुद्रे विलीयते । वाचो मनो-
शब्दत्वदर्शनात् । तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यत इति
शब्दाच्च । उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनी रुद्र उदाहृतः ।
तदेतन्निश्चयं ज्ञात्वा न दाम्पत्यादि हीयत इति स्कान्दे ॥ १ ॥
अतएव च शब्दात् सर्वाणि दैवतानि यथानुकूलं विलीयन्ते ।
अग्नी सर्वे दिवा विलीयन्ते अग्निरिन्द्रे इन्द्र उमायां उमा
रुद्रे विलीयते । एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलमिति
गोपवनश्रुतिः ॥ २ ॥

मनः प्राण इत्युत्तराद्वचनान्मनोऽभिमानि रुद्रः प्राणे
वायौ विलीयते वायोर्वाव रुद्र उदेति वायौ विलीयते
तस्मादाहुर्वायुर्देवानां श्रेष्ठ इति कौण्डिन्यश्रुतिः ॥ ३ ॥

स प्राणः परमात्मनि विलीयते सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति
प्राणं देवा अनुप्राणन्ति प्राणः परमनुप्राणिति तस्मादाहुः
प्राणस्य प्राण इति । प्राणः परस्यां देवतायां मुक्ताः सन्तो-
ऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च
वायुमाविश्य सोऽपि तु । आविश्य परमात्मानं भुंक्ते भोगास्तु

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

समानाचाहृत्युपक्रमाद् नृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

वाह्यकान् । नह्यनन्दी निजस्तेषां परैलीभ्यः कथञ्चन ।
किमु विष्णीः परानन्दी न ते विष्णाविति श्रुतेः । प्राणस्य
तेजसितमी मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च सर्वा-
देस्तस्यान्धेन लयः कथम् । इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ४ ॥

भूतेष्वन्येषां देवानां लयः । भूतेषु देवां लीयन्ते भूतानि
परं परं उदेति नास्तेत्येककं एव मध्ये स्थातेति ब्रह्म-
क्षुतेः ॥ ५ ॥

नैकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां लयः पृथिव्यां ऋभवी
देवाः विलीयन्ते वरुणेऽग्निनावग्नावग्नयी वायाविन्द्रः सोम
आदित्यो ब्रह्मसतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते
ऋभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नयस्तेजसि मरुतो मारुत
आकाशे विनायका विलीयन्ते इति महीपनिषत्तुर्वेदशि-
खायाञ्च दर्शयतः । अतीऽग्नी सर्वे देवा विलीयन्ते इत्यत्र
निर्दिष्टानामेव ॥ ६ ॥

देशतः कालतश्च व्याख्या समी नापरमः पुरुषो यस्याः सा
समाना संसारानुपक्रमात् स्वत एवास्तत्त्वं तस्याः ब्रह्म-
क्षुतिश्च ही वावस्त्यनुपक्रमी । प्रकृतिश्च परमश्च दावेतो

तदपीते; संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

नोपमहं नातः ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तरेष उष्मा ॥ ११ ॥

नित्यमुक्ती नित्यी च सर्वगतौ एतौ ज्ञात्वा विमुच्यत इति
नैतावता साम्यम् ॥ ७ ॥

समावेत्तौ । प्रकृतिश्च परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्य-
मुक्तावसमावेत्तौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनौ हि प्रकृती
संसारमूर्ति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेतीति सौपर्णश्रुतिः ॥ ८ ॥

सूक्ष्मत्वं नाधिकं ब्रह्मणः प्रकृतेः ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्र-
माणाधिक्यञ्च । सर्वतः प्रकृतिः सूक्ष्मा प्रकृतेः परमेश्वरः ।
ज्ञानानन्दौ तथैश्वर्यं गुणाश्चान्ये ऽधिकाः प्रभोरिति हि चतु-
रश्रुतिः ॥ ९ ॥

अतस्तस्य ये विशेषगुणास्तेषामनुपमहंनेनैव साम्यम् ।
देयतः कालतश्चैव समा प्रकृतिरीश्वरे । उभयोरप्य बहत्वं
तदवयवः परात्मनः । स्वत एव परेशस्य साचीपास्ते सदा
हरिम् । प्रकृतेः प्रकृतस्यापि ये गुणास्ते तु विष्णुना । नियता-
नैव केनापि नियता हि हरिर्गुणा इति भविष्यत्पर्वणि ॥ १० ॥

हिधाहीदमवयवस्य तदुभावदनुभावञ्च । ततोभावात् परं
ब्रह्म यन्न जिघ्रन्ति न पश्यन्ति न शृण्वन्ति न विजानन्ति
अथानुभावत् प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति च

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

यन्न पश्यन्ति पश्यन्ति च यन्न शृण्वन्ति शृण्वन्ति च यन्न जानन्ति
जानन्ति चेति सौपर्णश्रुतेः । किञ्चित् साम्योपपत्तेः ॥ ११ ॥

असमी वा एष परमी न हि कश्चिदेवं दृश्यते । सर्वे
ह्येतेऽणवो जायन्ते च म्रियन्ते च छिद्रा ह्येते भवन्त्यथ परा
न जायते न म्रियते पूर्णश्चैव भवतीति चतुर्वेदशिखायां
साम्यं प्रतिषेधादिति चेत् न शरीराद्धि साम्यं प्रति-
षिध्यते ॥ १२ ॥

कुतः अथातः समाश्वा समाश्वाभिधीयन्ते । समास-
माश्वाय समानि ब्रह्मणो रूपाणि यैरुत्पत्तिस्थितिलयो
नियतिरायतिश्चैकं ह्येवैतद्भवत्यथा समात्रह्मेन्द्रो रुद्रः प्रजा-
पतिर्वृहस्पतिर्येकेचन देवगन्धर्वा मनुष्याः पिरतोऽसुरा यत्
किञ्चिदं चरम् अचरञ्चाथ समाऽसमा प्रकृतिर्वाव समासमा
एषा हि नित्याजरा तद्वशा चेति स्पष्टो हि माध्यन्दिनानां
समादिवादः ॥ १३ ॥

मत्स्यकूर्मवराहाद्याः समा विष्णोरभेदतः । ब्रह्माद्या-
स्त्वसमाः प्रोक्ताः प्रकृतिश्च समासमा इति वाराहे ॥ १४ ॥

प्राणदारेण सर्वाणि देवतानि परमात्मनि विलीयन्ते

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासाम-
र्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृति योगाच्च हार्दानुगृहीतः
ग्रताधिकया ॥ १७ ॥

सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्तालयां परमे यान्त्य चिन्त्य
इति कौषारवश्रुतिः ॥ १५ ॥

एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्यासत्यकामाः सत्य-
संकल्पाः यथा काममन्तर्बहिः परिचरन्तीति गोपवन-
श्रुतिः । तत् परमेश्वर कामाद्य विभागेनैव तेषां सत्यका-
मत्वं कामेन मे काम आगादृदयादृदयं सत्योरिति वच-
नात् । मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यञ्च परस्य तु । कामा-
नुक्तं कामत्वं नान्यथैषां विधीयत इति ब्राह्मे ॥ १६ ॥

उत्क्रान्ति काले हृदयस्याग्रज्वलनं भवति तस्य हैतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतत इति श्रुतेः । तत् प्रकाशितद्वारो
निश्चामति विद्यासामर्थ्यात् यं यं चापि स्मरन् भावं त्यज-
त्यग्रे कलेवरम् । तन्तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावित
इति स्मृते विद्याशेष गत्यनुस्मरण योगाच्च । आचार्यैस्तुते
गतिं वक्ष्येति लिङ्गम् । हृदिस्थेनैव हरिणा तस्यैवानुग्रहेण
तु उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेदिति चाध्यात्मैः ।
ग्रतश्चैका च हृदयस्य नाद्यस्तासां मूर्ध्निमभिनिःसृतैकात-
योर्देमाद्यन्नष्टतत्त्वमेति विष्वगान्या उत्क्रमणे भवन्तीति
च ॥ १७ ॥

रश्मानुसारी ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धात् ॥ १९ ॥

यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ २० ॥

अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ २१ ॥

निष्कामति सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसुना-
लीषा ततास्तत्र श्वेतः सुषुम्नो ब्रह्मयानः सुषुम्नायामी
ततस्तत् प्रकाशेनैष निर्गच्छतीति हि पौत्रायण
श्रुतिः ॥ १८ ॥

रश्माभावान्निशि ज्ञानिन उत्क्रामणं न युक्तमिति
चेत् न सर्वदा सम्बन्धाद्दर्शनीनां कियत् कालम् ॥ १९ ॥

यावद्देहो विद्यते तावद्रश्मिसम्बन्धोऽस्त्येव सृष्ट्या वा
यते रश्मयश्च नाद्यश्च नैषां वियोगो यावद्दिदं शरीरमत
एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तत इति माध्यन्दिन-
श्रुतिः ॥ २० ॥

दक्षिणे मरणव्याप्तिं स्वर्गं ब्रह्मोत्तरायण इत्युक्तेऽपि
ज्ञानिनो दक्षिणायनोत्क्रान्तिर्युज्यते । शतं पञ्चैव
सूर्यस्य दक्षिणायन रश्मयः । तावन्त एव निर्द्दिष्टा उत्त-
रायण रश्मयः । ते सर्वे देहसम्बन्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।
अहर्लोकादिगन्तार उत्तरायणरश्मिभिः । निर्गच्छन्तीत-
रेवादि धैर्येऽप्येतरा गतिः । उत्तरं दक्षिणमिति त एव
तु निगद्यते न तु काल विशेषोऽस्ति ज्ञानिनां नियमात्

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्त्तं चैते ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-

नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्था-

ध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

फलम् । ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।
अप्युत्तमानां केषाञ्चिन्न विशेषोऽस्ति कालत इति हि
नारायणाध्यात्म्ये ॥ २१ ॥

न केवलं कालादिकृते ब्रह्मचन्द्रगती स्मर्यते किन्तु
ज्ञानयोगिनः कर्मयोगिनश्च ।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र
प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः धूमो रात्रिस्तथा
क्षणाः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योति-
योगी प्राप्य निवर्त्तन्त इति । अत्र योगीति विशेषणात्
स्मरणनिमित्ते चैते गती गत्यनुस्मरणाद् ब्रह्मचन्द्रं वा
गच्छन्ति ध्रुवम् । अननुस्मरभ्रुतः काले स्मरणं प्राप्य वै
गतिरिति चाध्यात्म्ये ॥ २२ ॥

इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।

अर्चिरादिना तत् प्रथितेः ॥ १ ॥

वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

मार्गो गम्यं चास्मिन् पाद उच्यते । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाण पक्षमित्यर्चिषः प्राथम्यं श्रूयते । यथाहवै पुरुषोऽस्मात्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छतीति वायोः । तत्रार्चिषप्राप्तिरेव प्रथमा । हवैव मार्गो प्रथिता वर्चिरादिर्विपश्चिताम् । धूमादिः कर्माणाञ्चैव सर्ववेद विनिर्णयात् । अग्निर्ज्योतिरितीदृधैवार्चिषः संप्रतिष्ठितः । अग्निर्गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन्निति । एकस्मिंस्तु परे संस्थो द्विरूपोऽग्नेः सुतो महन्निति ब्रह्मतर्कः ॥ १ ॥

अर्चिषो वायुं गच्छति स वायुमागच्छतीति सामान्यवचनात् । स इतो गतो द्वितीयं गतिं वायुमागच्छति वायोऽहरह आपूर्यमाणपक्षमिति विशेषवचनाच्च ॥ २ ॥

मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सराद्वरुणलोकं वरुणलोकात् प्रजपतिलोकम् इति कौण्डिन्यश्रुतिः । संवत्सरात्तडितमागच्छति तडितः प्रजापतिलोकमिति गोपवनश्रुतिः । तत्र तडितो वरुणं गच्छति तडिता ह्येते वरुणलोकस्तडिदुपरि मुक्ता मयो राजते । तथासौ वरुणो राजा सत्यानृते विचिन्वतीत्युपरि सम्बन्धश्रुतिः ॥ ३ ॥

आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ५ ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

कार्यं वाहरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तस्वातिवाहिको वायुः पूर्वगमनलिङ्गात् ॥ ४ ॥

कुतः स वायुमागच्छतीति प्रथममुच्यते । उत्क्रान्तो

विद्वान् परममभिगच्छन् विद्युतमेवान्तत उपगच्छति ।

यौर्वाव विद्युतस्तत्पतिं वायुमुपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छती-

त्यन्तेऽपि वायुगमनश्रुतेः । पूर्वोक्तः आतिवाहिकः परो

वेति व्यामोहे उत्तरे दिवसपतिरिति विशेषणात् पूर्वोक्ता-

तिवाहिकस्यैव श्रुति सिद्धेः । ब्रह्मतर्के च । उत्क्रान्तस्त

परोरात् स्वात् गच्छत्यर्चिषमेव तु । ततो हि वायोः

पुत्रश्च यो सौ नाम्नातिवाहिकः । ततोहः पूर्वपक्षं वाद्युदक्

संवत्सरं तथा । तद्वितं वरुणश्चैव प्रयाजं सूर्यमेव च ।

सोमं वैश्वानर चेन्दं ध्रुवं देवीं दिवं तथा । ततो वायुं परं

प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तममिति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण तत्र तलोच्यमानत्वाद्वायोरपि परतो

ब्रह्मणोऽर्वाग् गन्तव्योऽस्तीति नाशङ्कनीयं विद्युत्पतिना

वायुनैव स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमनश्रुतेः विद्युत्-

पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापरः । कुतोऽन्यस्य भवेच्छ-

न्निस्तमृते प्राणनायकमिति ब्रह्मत्तन्त्रे ॥ ६ ॥

स एवाणु ब्रह्म गमयतीति कार्यं ब्रह्मगमयतीति

विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

सामोष्यात् तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्
॥ १० ॥

ऋतेच्च ॥ ११ ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

वादर्निर्मन्यते । ऋते देवात् परं ब्रह्म कः पुमान् प्राप्नुयात् ।
क्वचित् । यद्यपि ब्रह्मदृष्टिः स्याद्ब्रह्मलोकमवाप्नुयादित्यध्या-
त्मवचनात् । तस्यैव गत्युपपत्तिः ॥ ७ ॥

यदिह वा परमभिपश्यति प्राप्नोति ब्रह्माणं चतुर्मुख-
मिति कीदृशवस्तुतः ॥ ८ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमिति तद्व्यपदेशस्तत्समीप एव
परमपि प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव ॥ ९ ॥

कदेत्यत आह ते हि ब्रह्मणा अभि सम्पद्य यदैतद्विली-
यतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभि गच्छतीति सौपर्णश्रुतेर्महा-
प्रलये तदध्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छति ॥ १० ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यां ते
परात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति च ॥ ११ ॥

ब्रह्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वात् परमेव ब्रह्म गमयतीति
जैमिनिर्मन्यते ॥ १२ ॥

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

न च कार्यं प्रतिपत्तयभिसन्धिः ॥ १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति स वादरायण उभ-
यथा च दोषात्तत् क्रतुश्च ॥ १५ ॥

दृष्टत्वाच्च परब्रह्मणः ॥ १३ ॥

न हि कार्यं प्रतिपत्तिः प्राप्तवान् इत्यभिसन्धिश्च ।
यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत् प्राप्तुमभिवाञ्छति । यच्च
पश्यति तप्तः संस्तुत् प्राप्नोति श्रुतेरन्विति पाप्मे ॥ १४ ॥

प्रतीकं देह उद्दिष्टो येषां तत्रैव दर्शनेनम् । न तु
व्याप्ततया कापि प्रतीकालम्बनात् तैः अप्रतीका देवतास्तु
ऋषीणां शतमेव च । राज्ञाञ्च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां
शतं तथा । एतेऽधिकारिणोव्याप्तिर्दर्शनेऽन्येन तु क्वचित् ।
अयोग्यदर्शने यत्नाद् भ्रंशः पूर्वस्य चापि तु । अप्रतीका-
श्रया वै हि ते यान्ति परमेव तु । स्वदेहे ब्रह्मदृष्ट्यैव गच्छे-
द्ब्रह्म स लोकोत्तमम् । ब्रह्मणा सह संप्राप्ते संहार परमं
पदमिति बालुङ्गवचनात् । उभयलोक्तदोषात् प्रतीकाल-
म्बनात् परं नयति । स यथा कामो भवति तत् क्रतुर्भ-
वति यत् क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदा
संपद्यत इति श्रुतेश्च अत्र कर्मोपासनमेव अन्यान् कार्यं
नयतीति भगवन्मतम् ॥ १५ ॥

विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवाये पायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदानन्द-
तीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

सम्पाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥१॥

अन्तःप्रकाशाद्वहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशादे वाव सर्व
प्रकाशा ऋषयोऽन्तः प्रकाशा मनुष्या एवहि बहिःप्रकाशा
इति चतुर्वेदशिखायाम् ॥ १६ ॥

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवाये पायनब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
नन्दतीर्थभगवत्पादविरचिते चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयपादः समाप्तः ।

भोगमाहात्मिन् पादे स एवं विदेरमन्वानः एवं पश्य-
न्नात्मानमभिसंपद्येत तेनात्मना यथा कामं सर्वान् कामा-
ननुभवतीति सौपर्णश्रुतेः परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपे-
णाभितिष्ठत इति च । एवं सेतुं तीर्त्वान्धः सन्नानन्दो
भवतीति च तत्र तरणम् नाम तत् प्राप्तयेऽन्यतरणमेव ।
इमां घोरामग्निवां नदीं तीर्त्वेतं सेतुमाप्स्यति नैव सेतुना
मोदते प्रमोदत आनन्दी भवतीति भीमव्यश्रुतेः ॥ १ ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

अविभागेनैव दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

मुक्त एव चात्रोच्यते । अहरहरेन मनु प्रविशत्युप-
संक्रमते च न तत्र मोदते न प्रमोदते न कामाननुभवति
वदो ह्येष तदा भवत्यथ यथैनं मुक्ती ऽनुप्रविशति मोदते
प्रमोदते च कामांश्चैवान् भवतीति वृहच्छ्रुतौ च प्रतिज्ञा-
नात् ॥ २ ॥

परं ज्योतिःशब्देन परमात्मैवोच्यते तत् प्रकरणत्वात् ।
परं ज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिका गिरः । सर्वत्र-
हरिमेवैकां ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चनेति ब्रह्माण्डे ॥ ३ ॥

ये भोगाः परमात्मना भुज्यन्ते त एवमुक्तेर्भुज्यन्ते ।
यानेवाहं शृणोमि यान् पश्यामि यान् जिघ्रामि तानेवैते
इदं शरीरं विमुच्यानुभवन्तीति दृष्टत्वाच्चतुर्वेदशिखायाम् ।
भविष्यत्पुराणि च । मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगास्ते-
शतः क्वचित् । वहिष्ठान् भुञ्जते नित्यं नानन्दादीन्
कथञ्चनेति ॥ ४ ॥

सर्वदेह परित्यागेन मुक्ताः सन्तो ब्राह्मेणैव देहेन
भोगान् भुञ्जत इति जैमिनिर्मन्यते स वा एष ब्रह्मनिष्ठ
इदं शरीरं मर्त्यमभिसृज्य ब्रह्माभिसंपद्य ब्रह्मणा पश्यति

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौ डुलोमिः॥३॥

एवमप्युपन्यासात् पूर्व भावादविरोधं वादरा-
यणः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणा शृणीति ब्रह्मणैवेदं सर्वमनुभवतीति साध्यन्दिनाय
न श्रुता उपन्यासात् । आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्ट्येव
पश्यति । गच्छेच्च हरिपादेन मुक्तस्यैषा भवेत् स्थिति-
रिति स्मृतेः । गच्छामि विष्णुपादाभ्यां विष्णुदृष्ट्या तु
दर्शनम् । इत्यादि पूर्वस्मरणा स्मरणानुक्तस्यैतद्विषयतीति
वृहत्तन्त्रोक्तयुक्तेष्व ॥ ५ ॥

चितिमात्रो देहो मुक्तानां पृथग्विद्यते तेन भुञ्जते ।
सर्वं वा एतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवावतिष्ठते तामेतां
मुक्तिरित्याचक्षत इत्युद्दालक श्रुतेश्चिदात्मकत्वादित्यौडुलो-
मिर्मन्यते ॥ ६ ॥

स वा एष एतस्मान्मर्त्या हिमुक्तश्चिन्मात्रो भवति
अथ तेनैव रूपेणाभिपश्यत्यभिशृणोत्यभिमनुतेऽभिजानाति
तामाहुर्मुक्तिमिति सौपर्णश्रुती चिन्मात्रेणाप्युपन्यासाज्जै-
मिन्युक्तस्य च भावादुभयदर्शनाविरोधं वादरायणी मन्यते
नारायणाध्यात्मे च । मर्त्यदेहं परित्यज्य चितिमात्रात्म-
देहिनः । चितिमात्रेन्द्रियाच्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ।
तदाङ्गानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्त्तनम् । कुर्वन्ति भुञ्जते
भोगांस्तदनु वहिरेव वा । यथेष्टं परित्तन्ते तस्यैवानुग्रहे-
रिता इति ॥ ७ ॥

सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

अतएव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

अभावं वादरिगाहं ह्येवम् ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

न तेषां भोगादिषु प्रयत्नापेक्षा स यदि पितृलोक-
कामी भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति-
श्रुतेः ॥ ८ ॥

सत्यसंकल्पात्वादेव परमोऽधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न
संशयः । ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः । ततः
प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि यतयः क्रमात् । आचार्याश्चैव
सर्वेऽपि धैर्मानं सुप्रतिष्ठितम् । एतेभ्योऽन्यः पतिर्नैव मुक्तानां
नात्र संशय इति च वाराहे ॥ ९ ॥

चिन्मात्रं विनान्यो देहस्तेषां न विद्यते इति वादरिः ।
अशरीरो वा तदा भवत्यशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये
पृथायाभ्यां ह्येष उक्त्यत इत्येवं कीरव्यश्रुतावाह-
न्ति ॥ १० ॥

स वा एष एवं वित् परमभिपश्यत्यभिष्टुतोति ज्योति-
वैत्र रूपेण चित्तावाचितावानित्येन वाचा नन्दी ह्येवैष
भवति नानन्दं किञ्चिदुपसृशति इत्यौद्दालकाश्रुती विक-
ल्पामननात् । अन्यदेहस्यापि भावं जैमिनिर्मन्यते ॥ ११ ॥

यथा द्वादशाहः कालात्मकः सत्तात्मकश्च भवति । एवं-

तत्त्वभावे सन्ध्यावदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

स्वाययसम्पत्त्योऽन्यतरापेक्ष्यमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

मुक्तभोगो बाह्यशरीरकृतश्चिन्मात्रकृतश्च भवतीति वाद-
रायणो मन्यते ॥ १२ ॥

उपपत्तिश्च सन्ध्यं स्वप्नः सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति
श्रुः ॥ १३ ॥

ब्रह्मवैवर्तेच । स्वप्नस्थानां यथाभोगो विना देहेन
युज्यते । एवं मुक्तावपि भवेद्दिना देहेन भोजनम् । स्वेच्छ-
या वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् स्वीकृत्य जागरि-
तवद्भुक्त्या त्यागः कदाचन इति ॥ १४ ॥

शरीरं मनु प्रविश्यापि तत् प्रकाशयन्तः पुण्यानेव
भोगाननुभवन्ति नतु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपि-
कादिषु प्रविष्टस्तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते नतु तत्
काष्णर्पादि तीर्णोहि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भव-
तीति दर्शयति ॥ १५ ॥

न च स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्तीत्यादिना स्वर्गादि-
स्थस्यैतदिति वाच्यम् । यतः सुप्तो मोक्षेव एतदुच्यते
अत्र पिता पिता भवति अनन्वागतं पुण्येना नन्वागतं
पापेन इत्याद्याविष्कृतत्वात् ब्रह्मवैवर्तेच । ज्योतिर्मयेषु
देहेषु स्वेच्छया विश्वमोक्षिणः । भुङ्क्ते सुखान्येव न

जगद्व्यापारवर्जम् ॥ १७ ॥

प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डल-
स्योक्तेः ॥ १९ ॥

दुःखादीन् कदाचन तीर्णाहि सर्वशोकान्ते पुण्यपापादि
वर्जिताः । सर्वदोष निवृत्तास्ते गुणमात्र स्वरूपिणः
इति ॥ १६ ॥

सर्वान् कामानाप्स्यामृतः समभवदित्युच्यते तत्र सृष्ट्या-
दिभ्योऽन्यान् व्यापारानाप्नोति ॥ १७ ॥

कृतः । जीवप्रकरणत्वाज्जीवानां तादृक् सामर्थ्यं विर-
हत्वाच्च । वाराहे च । स्वाधिकानन्द संप्राप्तौ सृष्ट्यादि-
व्यावृत्तिष्वपि । सुक्तानां नैव कामः स्यादन्यान् कामा-
स्तु भुञ्जते । तद्योग्यता नैव तेषां कदाचित् कापि विद्यते ।
न चायोग्यं विमुक्तीऽपि प्राप्नुयान्न च कामयेदिति ॥ १८ ॥

योवेद सवेद ब्रह्म सर्वस्मै देवा वलिमावहन्तीति
प्रत्यक्षोपदेशात् जगद्वैश्वर्यं मय्यस्तीति चेत् न आधिकारिक
मण्डलाधिपति ब्रह्माहि तलोच्यते । गारुडे च । आमेत्येव
धरं देव मुपास्यं हरिमव्ययम् । केचिदत्रैव मुच्यन्ते नीत्-
क्रामन्ति कदाचन । अत्रैव च स्थिति स्तेषा मन्तरीक्षे च
क्रियन् । केचित्स्वर्गं महर्लोकि जने तपसि चापरे । केचित्
सत्यं महाज्ञाना गच्छन्ति चीरसागरम् । अत्रापि क्रम-
योगेन ज्ञानाधिकात् समीपगाः सालोक्यञ्च सरूपत्वं सामी-

विकारवर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ २० ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २१ ॥

य्यं योग एव च । इदमारभ्य सर्वत्र यावत् सुचीर साग-
रम् । पुरुषोऽनन्त शयनः श्रीमन्नारायणाभिधः । मानुषा
वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः । भूषा मनुष्या गन्धर्वा देवाश्च
पितरश्चिवाः । अज्ञानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शची-
यतिः । रुद्रो ब्रह्मेति क्रमश स्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्दे च भोगे च ज्ञानैश्वर्य्य गतेषु च । सर्वे शतगुणो-
द्विक्ताः पूर्वस्मा दुत्तरोत्तरम् । पूज्यन्ते चावरैस्तेषु सर्वैः
पूज्यश्चतुर्मुखः । स्वजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत् समुदीरिताः ।
सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च वहिर्गताः । चिद्रूपान् प्राकृतां-
श्चापि विना भोगांस्तु कांश्चन । भुञ्जते मुक्तिरैवैते विस्पष्टाः
समुदीरिता इति ॥ १८ ॥

विकारावर्त्ती व्यापारो मुक्तानां न च विद्यते । इमं
मानमावर्त्तं नावर्त्तन्त इति श्रुतिः । वाराहं च । स्वाधि-
कारिण वर्त्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् । बलिं हरन्ति
मुक्ताय विरिञ्चाय च पूर्ववत् । स ब्रह्मकास्तु ते देवा
विष्णवे च विशेषतः न विकाराधिकारस्तु मुक्तानामन्य एव
तु । विकाराधि कृता ज्ञेया ये नियुक्तास्तु विष्णुनेति ॥ २० ॥

एतत् साम गायत्रास्त इत्युच्यते । तत्त्वानन्दादीनां
वृद्धिर्ज्ञासश्च न विद्यते । एक प्रकारैश्चैव सर्वदा स्थितिः ।
स एष एतस्मिन् ब्रह्माणि सम्पन्नी न जायते म्रियते न हीयते

भोगमात्र साध्यलिङ्गाच्च ॥ २२ ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २३ ॥

न वर्धते स्थित एव सदा भवति । दर्शयन्नेव ब्रह्म दर्श-
यन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो न पत्तिर्न विपत्तिरित्याह
जावालि श्रुतौ । यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न
जायते न ह्रीयते यत्र गत्वा न वर्धते इति सोऽत्र धर्मः ।
विदत् प्रत्यक्षात् कारणाभावलिङ्गाच्च । ब्रह्म वैवर्त्तते च ।
न क्लृप्ता न च हृदिर्वा मुक्तानां विद्यते कश्चित् विदत्-
प्रत्यक्ष सिद्धत्वात् कारणा भावतोऽनुमा । हरेरुपासना
च्चात्र सदैव सुखरूपिणी । ननु साधनं भूता सा सिद्धि
र्वात्र साध्यत इति ॥ २१ ॥

न च भोग विशेषादिति विरोधः । एतमानन्दमय-
आत्मानमनु प्रविश्य न जायते न म्रियते न क्लृप्तते न वर्धते
यथा कामचरति यथाकाममिवति यथा कामं रमते
यथा काममुपरमते इति भोग मात्र साध्य लिङ्गात् ।
अवृद्धि क्लृप्त रूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्-
कविशेषस्तु नैव तेषां निविध्यत इति कीर्त्तम् । प्रवाहतस्तु
हृदिर्वा क्लृप्तावा नैव कुत्रचित् । नाप्रियं किञ्चिदपि तु
मुक्तानां विद्यते कश्चित् । कुत एव तु दुःखं स्यात् सुखमेव
सदोदितम् । भोगानान्तु विशेषितु वैचित्र्यं लभते कश्चि-
दिति नारायण तन्त्रे ॥ २२ ॥

न च पुन रावर्त्तते न च पुन रावर्त्तते । सर्वान्
कामानत्यमृतः समभवत् समभवदित्यादि श्रुतिभ्यः ॥ २३ ॥

ज्ञानानन्दादिभिः सर्वैर्गुणैः पूर्णाय विष्णवे ।
 नमोऽस्तु गुरवे नित्यं सर्वथाति प्रियाय मे ।
 यस्य व्रीह्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलम् ।
 भक्त्या दर्शितमित्यमेव निहितं देवस्य भर्गोमहत् ।
 वायोरात्र वचोनयं प्रथमकं वृत्तौ द्वितीयं वपु-
 र्मध्वो यत्तु तृतीयकं कृतमिदं भाष्यं हरी तेन हि ॥
 इति श्रीकृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये श्रीमदा-
 नन्दतीर्थ भगवत्पाद विरचिते चतुर्थीध्यायस्य
 चतुर्थपादः समाप्तः समाप्तश्च
 चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम्

प्रिन्टर् श्रीकृष्णद्वैपायन गुरुोपाध्याय
 नं २७ वांनान्पूकुर नोन ।

६६ वृहदारण्यक सटीक सभाष्य	१३
६७ सुवृत वैद्यक	४
६८ शाङ्गि धर (वैद्यक)	१
६९ वेनालपञ्चविंशतिः	॥
६९ पातञ्जलयोगेन (सभाष्यसटीक)	४
६९ आत्मतत्त्वविवेक (वैद्याधिकार)	२
६९ सक्तिकोपनिषत्	✓
६९ उपमान चिन्तामणि	१०
६९ नागानन्द नाटक	१
६९ पूर्णपत्त दर्शनम् सभाष्य	२
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य	१
७० सामवेदस्य सन्त ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्)	२
७१ सामवेदस्य चारुतयसंहिता सायणाचार्य कृत भाष्यसंहिता	१
७२ विज्जालभञ्जकानाटिका सटीक	१
७२ कारगुडयूह (वैद्यशास्त्र)	२
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक	१
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम्	११
७७ वासवदत्ता सटीक	२
७८ (कालिदास कृत) पुष्पवाण- विलास काव्य सटीक	॥
७९ अहिम गतकम्, पदारविन्द गतकम्, स्तुतिगतकम्, मन्द- स्मितगतकम्, कटाक्षगतकम्	१
८० मनुसंहिता टीका सहित	५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित	१०
८२ जन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार	॥
८३ वीरभक्तियोग्य (स्मृतिशास्त्र)	१०

८४ भाष्यप्रकाश (वैद्यक)	१०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक	२
८६ अनर्घराववनाटक (सुरारिकृत)	२
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य	१
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य	१
८९ मीमांसा परिभाषा	॥
९० चर्यसंपह (लौगाजी मीमांसा	॥
९१ रघुवंश सटीक	१॥०
९२ मेघदूत सटीक	॥०
९३ कथामरित्सागर	३
९४ ईश्वरात्मनश्चिन्तामणि (गङ्गाशोभाध्याय कृत)	१
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सद्यति	२॥
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य प्रथमाध्याय सम्प्रति सर्गपर्यन्तम्	
९७ सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डस्य अष्टमः सर्गः सम्प्रति सर्ग पर्यन्तम्	२
९८ मदनमालनिघण्टुः (वैद्यक)	१
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः	✓
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः	१०
१०१ साहित्यदर्पणम् (सचङ्कार)	१॥०
१०२ श्रीहर्षचरित वाणभट्टकृत	२
१०३ अमरकोश	॥०
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द- कृत टीका सहित	१०
१०५ वेदान्तपरिभाषा	१
१०६ वेदान्तसारसटीक	१
१०७ सटीक निदान (वैद्यक)	४

१०८ कामन्दकी नीतिसार	१	१२६ गोलाध्यायः	१
१०९ मल्लिकामाकृतप्रकरण सटीक	२	१०७ गणिताध्यायः	१
११० द्यावि विष्णु, चारीत, याज्ञ		१२८ पञ्चदशी (सटीक)	२
बलक्य उग्रना व्यङ्गिरा यम व्याप-		१०९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१
जम्ब संवर्त काव्यायन वृहत्सति		१२० शकुन्तलानाटक टीकासहित	१
गराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष-		१२१ शब्दरूपदर्श	१०
भौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत		१२२ वृहत्संहिता	
संहिता (धर्मशास्त्र)	१५	वा वाराहीसंहिता	४ १०
१११ मत्स्यपुराण	६	१२३ तर्कान्त (जगदीशकृत)	१०
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	१०	१२४ दालि शतपुत्तलिका	१
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-		१२५ उत्तररामचरित सटीक	११
रत्नाकर (वैद्यक)	६	१२६ गङ्गाविजय	११०
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द-		१२७ सृष्टिकटिकप्रकरण सटीक	२
गिरिकृतटीका तथा सुबोधनीसमेत	५	१२८ काव्यादर्शसटीक (अनङ्कार)	२
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका	१	१२९ साराङ्गहृदय संहिता (वाग्-	
११६ मालतीमाधव सटीक	१॥	भट्टकृत वैद्यक)	२
११७ सटीक भट्टिकाव्य	६	१३० सुकनीति सटीक	२
११८ सटीक काव्यप्रकाश	४	१३१ गीतगोविन्द सटीक	१०
११९ सभाष्यप्रमाणवृत्तचतुष्टय	१०	१३२ अग्निपुराणम्	७
१२० लघुकौस्तुभ्याकरणम्	१०	१३३ विष्णुपुराणम् सटीक	५
१२१ सङ्गानाटकम् (चतुर्भुजाटक)	१	१३४ सीमांसादर्शन सभाष्य	१२
१२२ दशरूपकम् (अनङ्कार)	१॥०	१३५ अध्यात्मरामायण सटीक	४
१२३ भोजचम्पू (भोजवृत्त कृत		१३६ सङ्गानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
चम्पू रामायणम्)	१	१३७ सीमांसादर्शनस्य	
१२४ भारत चम्पू सटीक	४	अधिकरणमाला	१०
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	१	१३८ श्रुतबोधः (छन्द)	

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे-वि, ए, उपाधिधारणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्यस्य कृपायात् लभ्यानि।